

SZEMLE

Viskolcz Noémi, A mecénatúra színterei a főúri udvarban. Nádasdy Ferenc könyvtára, Szeged – Budapest, Szegedi Tudományegyetem – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013. 776 p. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 8.)

Nádasdy (III.) Ferenc országbíró a 17. századi magyar művelődés és mecénatúra egyik meghatározó alakja volt. A Nádasdy-kutatócsoport (melynek Viskolcz Noémi is tagja: könyvét „a Csapatnak” dedikálta) egyre szaporodó eredményei azt mutatják, hogy a jeles arisztokrata jóval jelentősebb szerepet játszott a hazai gyűjteményezés történetében, mint azt korábban gondolták. Kollekciónak mérete és minősége, a gyűjtemények rendezettségének igényessége, akkor nagyon is korszerű szempontjai, amit a mecénás nemzetközi kapcsolatrendszere és európai színvonalú ízlése alapozott meg, sok tekintetben felülmúlta a kortárs magyar főúri műgyűjtők kulturáltságának átlagát.

Viskolcz Noémi terjedelmével is lenyűgöző monográfiája – a Monok István szerkesztette könyvtártörténeti sorozat részeként – Nádasdy egykor több ezer kötetet számláló pottendorfi könyvtárának rekonstrukcióját és könyvtártani, valamint művelődéstörténeti elemzését végzi el, példászerű alaposítással. A munka nagyságát most csak egyetlen, de igen jellemző adattal szemléltetem: a szerzőnek – sokirányú kutatások során – mintegy huszonöt ezer 16–17. századi könyv fizikai megmozgatására, átnézésére volt szüksége ahhoz, hogy a kívánt eredményt elérhesse.

Nádasdy Ferenc könyvtáráról teljes katalógus készült azután, hogy a főurat a Wesselé-

nyi-féle szervezkedésben való részvétele miatt 1671-ben halálra ítélték, lefejezték, és vagyonát elkobozták. Ez a katalógus sajnos eltűnt, fennmaradtak viszont azok a jegyzékek, amelyek a Nádasdy-könyvtár részeit megszerző bécsi Hofbibliothek, illetve a lorettói szerviták számára készültek. Nagy szerencse, hogy e listák tételei jórészt ma is megvannak Bécsben és az ELTE Egyetemi Könyvtárban. A könyv VII. fejezete a listák szakszerű, tételenkénti átírását, a kötetek azonosítását, a fellelhető példányok könyvészeti leírását tartalmazza, kitérve a tulajdonosi megjegyzésekre, a kötésre, a possessor-bejegyzésekre, a nyomtatott exlibrisekre és egyébekre, ahogy a sorozat egyéb kötetiben már megszokhattuk. A Johann Paul Hocher udvari kancellár – a magyar főurak elleni eljárás fő mozgatója – által megszerzett értékes jogi, történelmi és politikai könyvtárrészek sajnos elvesztek a kutatás számára, a történeti forrásokból azonban ezeket a szakokat is fel tudta dolgozni a monográfia szerzője. Jelentős eredménye a kutatómunkának azon könyvek felkutatása, amelyek egyetlen katalógusban sem szerepelnek, és részben szintén az ELTE Egyetemi Könyvtárban található, részben különböző más gyűjteményekben szétszórva (VIII. fejezet).

A monográfia messze túlnő a szorosabb értelemben vett nyomdász- és könyvtártörténeten. A monográfia első háromszáz oldalán olvasható művelődéstörténeti fejezetek mélyreható és jórészt feltáratlan ismereteket közölnek a 17. századi magyar olvasáskultúra egészéről, egyszersmind markáns üzeneteket fogalmaznak meg a vallástörténet, a művészettörténet, az irodalomtörténet és több más társtudomány kutatói számára. Ebből a rendkívül gazdag és

sűrű műveltséganyagból csupán néhány fontosabb vizsgálati szempontot, jellegzetes adatsortot és történeti tanulságot emelek ki.

Viskolcz Noémi számára a könyv különleges kultúrtörténeti emlék, amely számtalan szempontból vizsgálható. Minden kötet egy külön világ, mely más világokkal áll összefüggésben. Attól a pillanattól kezdve, hogy a könyvtár tulajdonosa megrendel egy művet, az része lesz egy rendszernek, alrendszernek, egyszersmind alkalmas rá, hogy újabb alrendszereket generáljon a már meglévő rendszeren belül.

Sajátos jelentőségük van azoknak a könyveknek, amelyek a Nádasdy-ösöktől, a dédapától, Nádasdy Tamás nádortól, a nagyapától, az „erős fekete bég” Nádasdy (II.) Ferencről és feleségétől, Báthory Erzsébettől, az apától, Nádasdy Páltól és az anyától, Révay Judittól fennmaradtak, vagy amelyek velük kapcsolatba hozhatók. Minden fontos lehet, amit az elődök könyvhöz való viszonyáról, könyvgyűjtési szokásairól megtudhatunk. Nádasdy Tamás egykor ezer kötetre rúgó bibliotékájából sajnos ma már csak egyetlen darab van meg, ám Viskolcz Noémi feltételezi, hogy az országbíró most feldolgozott könyvtárának jelentős 16. századi anyagába Nádasdy Tamás könyvei közül is bekerült jó néhány. Talán érdemes lett volna az egyenes ági felmenőkön túl az oldalági Nádasdyak mecénatúrájára is kitekinteni. Közülük a hittudósokat patronáló és a költő Rimay Jánossal is barátságban álló Nádasdy (II.) Tamás emelkedik ki.

Köztudomású, hogy az eredetileg evangélikus Nádasdy Ferenc 1643-ban katolizált, leendő apósa, Esterházy Miklós nádor hatására. Ez a nagy fontosságú, bonyolult lefolyású konverzió alapvetően meghatározta az országbíró műveltségét, művelődésspártolását és könyvtárának összetételét. „A könyvtár szempontjából az áttérés azt jelentette, hogy az addig teológiájában protestáns jellegű gyűjteményt Nádasdynak át kellett alakítania, új hitének megfelelő izlésű állományt kellett teremtenie” – állapítja meg Viskolcz Noémi. A könyvtár legerősebb, legteljesebb és legkorszerűbb része a teológia szak volt. A katolikus megújulás szellemi áramlatait, tudásbázisát elsősorban az európai jezsuita

központok által kibocsátott modern felfogású kötetek képviselik. Jellemző, hogy a könyvtár beosztása az egykorú szerzetesi gyűjtemények felépítését követi. Nádasdy maga is kezdeményezett, patronált teológiai és hitbuzgalmi, mariológiai, hagiográfiai tárgyú kiadványokat, ezek ajánlásai új meg új színfolttal gazdagítják a mecénás arcképét. Különleges kapcsolatot ápolt a ferencesekkel, védőszentjének, Assisi Szent Ferencnek a kultuszát kiadványok megjelentetésével is ápolta. Nádasdy különös figyelmet fordított kurrens protestáns könyvek megvásárlására, mivel fontosnak tartotta a nézeteivel ellenkező teológiai álláspontok megismerését. A hereitikusnak számító humanisták sem hiányoztak a gyűjteményből, rendkívül érdekes ezek közt az inkvizíció által elűldözött fiatal olasz tudós, Olympia Fulvia Morata könyve, melyet az itáliai eretnekek egyik vezéralakja, Celio Secondo Curione gondozott és ajánlott I. Erzsébet, angol királynőnek. A jezsuiták katolikus (janzenista) ellenfeleinek könyveit is megszerezte Nádasdy. Így került a könyvtárába Pascal Vidéki leveleinek 1664-ből való (indexen lévő) latin fordítása. „A magyar olvasmánytörténetben ennyire korai adat Pascalra és a janzenizmusra vonatkozóan még nem volt ismert” – írja Viskolcz Noémi. Ez a megállapítás felkeltheti a Zrínyi-kutatók figyelmét is, akik régóta valószínűsítik Pascal ismeretét a Zrínyi-korabeli Magyarországon.

A monográfia nagy jelentőséget tulajdonít Nádasdy jogi természetű könyvkiadói programjának, és a könyvtárának (nehezen rekonstruálható) jogi szakját is – amelyet a szakirodalom eddig hajlamos volt lebecsülni – figyelemreméltónak ítéli. Nádasdy az 1608–1658 közötti magyar törvények sajtó alá rendezésével sajátos politikai programot hirdetett, melyben talán már tetten érhető az a mozzanat, ami később az országbíró vesztét okozta. „Nádasdy a maga módján igyekezett eligazodni és eligazítani abban a világban, ahol a hatalom egyre nagyobb koncentrációja volt érzékelhető, s ahol, Klanczay Tibor szavaival élve, a magyar király »a politikai szabályok újrafogalmazásához, árnyalatainak kidolgozásához« keresett új utakat a rendek mellőzésével.”

A magyar nyelvű könyvek csupán 2,4%-át

teszik ki a Nádasdy-könyvtár állományának, az 1202 latin–görög kötet mellett mindössze 36 magyar kiadvány volt fellelhető, ezek is nagyrészt a latinul nem olvasó feleség, Esterházy Anna Júlia kegyes olvasmányából tevődnek össze. A híresen szép Nádasdy-né műveltségéről (akinek kezére a költő Zrínyi Miklós is pályáztott) Viskolcz Noémi nemrégiben külön tanulmányt jelentetett meg. Világos, hogy a nemzeti identitás és az anyanyelvű kultúra a 17. századi Magyarországon még nem kapcsolódott igazán egymáshoz, a nemzetközi tudományosság nyelve a latin volt. Nádasdy természetesen komoly érdeklődést tanúsított a „hazafias” témák iránt, támogatta az őshazakutatást, megalkotta a nemzedékek magyarságtudatát befolyásoló Nádasdy-Mausoleumot és gyűjtötte a magyar történelemre vonatkozó kéziratokat. Viskolcz Noémi nyomozásba kezdett a Nádasdy-családhoz szorosan kötődő Elias Berger (Berger Illés) udvari történétíró magyar történeti maradványai után, és Bécsben sikerült azonosítania az egykor Nádasdy birtokát képező kéziratokat. Nemrégiben Kees Teszelszky igyekezett pozitív irányba fordítani a Berger történétírói kvalitásairól kialakult lesújtó közvélekedést, részben Viskolcz Noémi kutatásaira támaszkodva. Mindazonáltal Berger értékelése körül nem csitulnak el a történétírói viták.

Az antikvitás és az újkori latin nyelv irodalma hatalmas számú, és különleges darabokkal van jelen az anyagban. Az irodalmárokat különösen érdekelhetik Maffeo Barberini (azaz VIII. Orbán pápa) irodalmi körének a Nádasdy-könyvtárban regisztrált kötetei. VIII. Orbán, aki Zrínyinek dedikálta egyik kötetét, a legújabb kutatások szerint komoly hatást gyakorolt az Adriai tengernek Syrenájára. A Nádasdy–Zrínyi–Esterházy-udvarok műveltségének tehát valóban sok közös eleme volt. (Köztudomású, hogy a szintén nagyszabású műgyűjteményt létrehozó Esterházy Pál, Nádasdy sógora, ifjúkorában Nádasdy gróf szellemi hatása alatt állt, és annak halála után megszerezte az elkobzott Nádasdy-műtárgyak egy részét.) Az ekkortájt hazánkban ritkaságszámba menő művészeti tárgyú könyvek jelenléte a gróf magas fokú képzőművészeti tájékozottságát bizonyítja,

miként ezt Buzási Enikő Nádasdy művészeti mecenatúrájáról szóló tanulmányai sokrétűen elemzik.

A Nádasdy-könyvtár igazán korszerű enciklopédikus tudománytár volt, a mindentudás 17. századi ismérvei szerint elrendezve. Nem meglepő, hogy a Linné rendszerét előlegező botanika, az állattan, a csillagászat, benne Galilei egyik értekezésével, a technika, a geográfia, az idegen népek életéről szóló leírások, valamint az alkémia és a kabbala alapművei mindmind megvoltak Nádasdynak. Viskolcz Noémi rámutat annak fontosságára, hogy a gróf Pottendorfban alkimista laboratóriumot működtetett, hálószobájában pedig „mindenféle kémiai dolgokat tartott”. A könyvtár voltaképpen egy, a folyton mozgásban lévő makrokozmosz mágiikus vegykonyháját imitáló univerzális gyűjtemény tudományos hátterét volt hivatva biztosítani.

Maga a monográfia jól érzékelteti ezt a különös kaoszt a rendben. Az olvasó számára is kihívás követni az átlagosan húszsoronként egymást követő témaváltásokat, eligazodni az ezernyi szerző életrajzában, a kapcsolatok és hivatkozások hálójában. De megéri. Ennyire közel talán maga a könyvkedvelő gróf sem jutott saját gyűjteményéhez, hiszen aligha hihető, hogy a Viskolcz Noémihez hasonló alapossággal és rendszerességgel tanulmányozta volna az általa felhalmozott reprezentatív tudományos gyűjtemény *egészét*.

Végül néhány apró megjegyzést szeretnék tenni a roppant gazdag anyagot tartalmazó könyv formai megjelenéséről. Nagyon jó lenne, ha ez a kötet (és a sorozat többi darabja), a benne tárgyalt könyvészet művészi rangjának megfelelő kivitelben, tördeléssel, igényes képfeldolgozással, és némileg gondosabb szerkesztésben, kevesebb sajtóhibával jelent volna meg. Jól tudom persze, hogy ennek mindig anyagi korlátai (is) vannak, mindazonáltal azt gondolom, hogy – mivel a könyv az interneten is elérhető – a hibák egy második, online kiadásban még korrigálhatók lennének, ezt kétségtelenül megérdemelné ez a nagyszerű monográfia.

Cameralia documenta pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1297–1536) 1. Obligationes, Solutiones. 2. Divisiones, Provisiones, Visitationes, Quindennia, Rationes, Annatae, Obligationes] Part[iculares], Legationes, Varia, Liber Taxarum, Feltárta, szerkesztette és közreadja † Lukics József, Tusor Péter, Fedeles Tamás, Szerkesztőtárs Nemes Gábor, Munkatársak Koltai András, Kalotai Noémi, Kiss Gergely, Matus Zsanett, Szaklektorok C. Tóth Norbert, Bujdosó Ádám, Budapest–Róma, Gondolat Kiadó, 2014, 1–2. kötet. 1. köt. LXIV + 384 p. + 1 képmelléklet, *Collectanea Vaticana Hungariae* I/9. – 2. köt. 488 p. + 1 térképmelléklet. *Collectanea Vaticana Hungariae* I/10.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Egyháztörténeti Kutatócsoportja nem előzmények nélkül vállalhatta az Apostoli Szentszék és Magyarország történelmi kapcsolatainak vizsgálatát, ezek forrásainak kiadását. Fraknoi Vilmos 1894-ben Rómában Magyar Történeti Intézetet alapított ezzel a céllal, amit 1912-ben átadott a magyar államnak. Az első világháborút követő viszonytagságos évek után 1927-től az utódintézmény, a Római Magyar Akadémia keretében volt lehetséges magyar ösztöndíjasoknak vatikáni forrásokat tanulmányozni. A Pápai Magyar Egyházi Intézet, amelynek alapja a Római Magyar Akadémia papi osztálya volt, 1940-ben önálló pápai jogú intézménnyé vált, fenntartója pedig a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia lett. A második világháború utáni évtizedek nem kedveztek a vatikáni kutatásoknak. Lékai László bíboros az 1980-as évek elején kísérletet tett arra, hogy Fraknoi Vilmos Római Magyar Intézetének papi ösztöndíjas rendszerét felelevenítse (I. KARLINSZKY Balázs, *A Monumentától az annáig, Veszprémi egyházmegye pap-történészek vatikáni kutatásai = Magyarország és a római Szentszék* [Források és távlatok], Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére, Budapest–Róma, 2012, 167–177, [*Collectanea Vaticana Hungariae*, I/8]). Az akkori körülmények nem tették lehetővé Lékai bíborosnak, hogy intézményi háttérrel, folyamatosan támogasson függetlenített egyházi kutatókat. Ezt a lehető-

séget a vatikáni kutatásoknak azzal biztosította a Pázmány Péter Katolikus Egyetem rektora-ként Erdő Péter, hogy 1999-ben az egyetemen folyó egyháztörténeti kutatások összefogására külön Egyháztörténeti Kutatócsoportot hozott létre. A Kutatócsoport tudatosan kapcsolódik a Fraknoi-féle *Monumenta Vaticana Hungariae* kötetéhez azzal, hogy a vatikáni magyar történeti kutatások témakörébe vágó monográfiákat, tanulmányokat, regeszta szerű és teljes forrásközléseket, repertóriumokat és bibliográfiákat ad közre a *Collectanea Vaticana Hungariae* sorozataiban. A sorozatokat, az egyes köteteket ismerteti a kutatócsoport honlapja <http://institutumfraknoi.hu/cvh>.

Az MTA–PPKE ’Lendület’ Egyháztörténeti Kutatócsoport *Collectanea Vaticana Hungariae* első sorozatának legújabb kétkötetes kiadványa egy rejtélyes sorsú kézirat közreadása. Lukcsics József (1875–1937) a tudós egyháztörténész papok egyike. Hornig Károly veszprémi püspök megbízásából és támogatásával a Római Magyar Intézet tagjaként adta ki a *Monumenta Romana Episcopatus Veszprimiensis* I–IV. kötetét (I. KARLINSZKY 2012, i. m. 157–167). Veszprémi vonatkozású kutatásaival párhuzamosan az Apostoli Kamara sorozataiból gyűjtötte a magyar adatokat. 1928-ban nyomdakésznek jelzett munkájának 80 évre nyoma veszett. A Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltárában 2008-ban, Kovács Alajos piarista hagyatékának rendezésekor azonosította a megtevesztő címlappal ellátott kéziratot Koltai András levéltáros. Tusor Péter a Bevezetés I. fejezetében a Lukcsics kéziratot ismertetve, kutatástörténeti, historiográfiai keretben indokolja meg a kézirat kiadásának szükségességét, megadja a sajtó alá rendezés szempontjait.

A Bevezetés további fejezetei a közreadott források keletkezéséről, jellegéről, magáról a Camera Apostolica intézményéről, valamint a források történeti felhasználásának lehetőségéről, a kutatás távlatairól tájékoztatnak. A szerző Fedeles Tamás, a Pécsi Tudományegyetem Középkori és Korajúrkori Történeti Tanszékének docense, a középkori egyházi társadalom, a pécsi egyházmegye történetének, a pécsi székeskáptalan személyi összetételének kutatója, aki több

forráskiadvánnyal, forrásfeldolgozással a kutatási terület avatott és tapasztalt ismerője.

Az Apostoli Kamara a Szentszék pénzügyeit kezelő hivatalból a 14. század folyamán az Egyházi Állam egyik legfontosabb kormányszervévé fejlődött. A fejlődés fázisainak a kamara szervezetének, működésének, tisztviselői feladatkörének, a kamara által kezelt jövedelmek típusainak, azok adminisztrációjának ismerete elengedhetetlen, hogy a magyarországi adatokat helyesen értelmezhesük. Ehhez nélkülözhetetlen segítség ad Fedeles Tamás *A Camera Apostolica* és a középkori magyarországi javadalmak fejezetben. Tárgyalja a kétféle, a bíborosi testület (konzisztoriális) és a pápai javadalomadómanóyozás történeti, technikai különbözőségét, valamint az így elnyert főpapi és kisebb egyházi (kanonoki, oltárigazgatósági) javadalmak illetékfizetésének technikai részleteit. Ezekben a fejezetekben az Apostoli Kamara illetékfizetési gyakorlata, az adminisztráció során létrehozott különböző irategyüttesek, közreadott levéltári sorozatok, dokumentumok ismertetése, jellemzése irányt ad a források felhasználásához. Miért és hogyan fizették meg a kapott egyházi javadalom értéke utáni illetéket a magyar főpapok, az egyházi közép-reteg tagjai? A konzisztoriális javadalmak fizetési kötelezettsége (servitium) alapján nyert adatokból (Obligaciones sorozat) készített táblázatokban áttekintést kapunk a középkori magyar egyházmegyék, apátságok becsült éves jövedelméről. (XLVII–L) Káptalani méltóságokat, kanonokságokat, oltárigazgatóságokat pápai adományozással lehetett elnyerni. Ezek fizetési kötelezettségeit az Annatae sorozatban tartották nyilván. Az illetékfizetés alsó határát a nagyon különböző értékű javadalmak miatt 24 aranyforintban állapították meg. Illetékfizetés kötelezettsége terhelte a kinevezéseket, áthelyezéseket, a főpapok kötelező szentszéki látogatását, az intézmények pápai joghatóságának elnyerését, egyházi intézmények összevonását, a pápai adószedési megbízásokat. A konzisztoriális javadalmak fizetési kötelezettségjeljesítését tartalmazó sorozatból (Solutiones) hiteles képet kapunk a tényleges befizetésekről. Ezeket a befizetéseket a javadalmások személyesen és megbízottjaikon (prokuratárok) keresztül is tel-

jesíthették. Ezek lehetnek bankházak, szentszéki hivatalnokok, de a kúriában tartózkodó magyarországiak is. Lehetséges volt a részfizetés, de a fizetések elmulasztása komoly következményekkel járt: kiközösítés, javadalomtól való megfosztás.

A közreadó Fedeles Tamás a további kutatás céljaként fogalmazza meg: „E forráskorpusz a középkori magyar egyházi archontológia összeállításán során valóban nagy jelentőséggel bír ... Az egyházkormányzatban a kései középkortól kezdődően fontos feladatokat ellátó segédpüspökökről ... nem készült mindeztidáig archontológiai lajstrom... elsőként egy a lehetőségekhez képest teljes segédpüspöki archontológia összeállítását szükséges elvégezni.” (LVII–LVIII)

A Camera Apostolica sorozataiban szereplő, az egyházi javadalmak után illetékfizetésre kötelezettek a középkori Magyarország állam- és egyházkormányzati vezetői, hivatali szakemberei, az egyházi társadalom közép-retegének tagjai, a magyarországi írásbeliség hordozói. A recensens számára a forráskiadványban szereplő javadalmak elsősorban az egyházi, de közvetve a középkori magyar értelmiségi utánpótlás fontos anyagi forrásai voltak. Lehetővé tették a csak külföldi egyetemeken megszerezhető felsőfokú szakmai tanulmányokat, korszerű műveltség megszerzését. Itt csak a humanista műveltség legjelesebb képviselőt, Janus Pannoniust, Garázda Pétert, Váradi Pétert idézzük. Hivatkozhatunk a székeskáptalanok egyetemet járt kanonokjaira, akik mind a szentszéki, mind a hiteleshelyi jogszolgáltatás nélkülözhetetlen munkatársai voltak. Ők voltak, akik padovai, bolognai, bécsi, krakkói egyetemi tanulmányaik során az előadások alapján jegyzeteket készítettek maguknak, könyvekkel tértek haza. Többen névvel nevezhetően, de mindnyájan potenciális könyvtulajdonosok. Az esztergomi székeskáptalan tagjai közül háromra hivatkozunk. 1421. május 31-én vállalta az annata megfizetését az esztergomi székeskáptalan egyik kanonoki javadalama után Zákányi Kozma fia Tamás megbízottja. (*Cameralia documenta apostolica* II, Annatae Nr. 1096.) Zákányi Tamás a bécsi egyetemen 1415-ben szerzett magister artium címet, majd megkezd-

te jogi tanulmányait. 1419-ben az esztergomi székeskáptalani iskolában tanított. Az 1421-ben elnyert kanonoki javadalommal a bécsi egyetem teológiai karára iratkozott be, ahol baccalaureusi fokozatot nyerve 1426–1427-ben előadásokat is tartott. Az esztergomi székeskáptalani iskolában összeállított iskoláskönyvében (1419–1423) a hét szabad művészetben alapuló tananyagot állított össze, amelyben számtalan magyar nyelvű glossza is van. A kéziratos tankönyv a bécsi Schottenstift könyvtárban maradt fenn. (MADAS Edit, *Esztergomi iskoláskönyv a 15. század első negyedéből = Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, Bp., Gondolat, 1986, 159–175; Körmeny Kinga, *Studentes extra regnum*, Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata 1183–1543, Bp., Szent István Társulat, 2007, Nr. 73. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézete III. Studia 9.) Az esztergomi székeskáptalant a székesegyház Szűz Mária kápolnájának uniója után annata fizetési kötelezettség terhelte. Kesztlöci Mihály lektor kanonoktársával, Miklóssal 1495. január 31-én az annatát megfizette. (*Cameralia documenta apostolica* II. Annatae Nr. 1329a; 1330.) Kesztlöci Mihály váci préposti és kanonoki javadalommal tanult Padovában, 1486-tól esztergomi olvasókanonok. Töredékes sírköve alapján lector regis, azaz a nehezen érthető szövegek köznyelvi magyarázója, a jól tagolt beszéd, az érthető olvasás volt a feladata a király mellett (vö. MÁLYUSZ Elemér, *Zsigmond király uralma Magyarországon*, Bp., Gondolat, 1984, 269–270). A Szent Jeromos gyónatókápolnának, amit ő építtetett, egy pergamen és egy nyomtatott missalét ajándékozott. Tőle kérte kölcsön Váradí Péter Janus Pannonius epigrammáit lemásoltatásra. (KÖRMENDY K., *Studentes* 141–144, Nr.124.) Turon(y)i Mihály valószínűsíthető bécsi jogi tanulmányok után közjegyzőként kezdte pályáját, majd 1458-tól több egyházi javadalom birtokosa, többek között milkói püspök. (1468. június 12. *Cameralia documenta apostolica* II, Provisiones Nr. 888.) 1474. november 29-én vállalta megbízottja, Zsigmond fia Lukács esztergomi kanonok, hogy Turoni az Esztergom-szentgyörgymezei préposti javadalma után az annatát megfizeti.

(*Cameralia documenta apostolica* II, Annatae Nr. 1283.) Kollányi nem ismerte halálozási évét (KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok* 1100–1900, Esztergom, 1900, 103). Turoni az esztergomi székesegyház Szt. Fábán és Sebestyén oltárának ajándékozta az ún. Pálóci missalét, amelyben feljegyezték elhalálzásának pontos dátumát, 1501. július 30. (OSZK Cod. Lat. 359. f. 7r.) Helynökségének idején az esztergomi székesegyház használatára egészítették ki és kötötték újra az ún. *Meskó-féle pontificalét* (OSZK Cod. Lat. 317). Az első nyomtatott esztergomi rítusú szerkönyvek (*Breviarium Strigoniense*, Velence, 1480) és a *Missale Strigoniense*, Nürnberg, 1484) liturgikus rendjének jóváhagyója (Körmeny K., *Studentes* Nr. 107.).

A recenzens sem tudja elismerését jobban megfogalmazni, mint ahogy Tusor Péter jellemezte a közreadói munkát: „A többéves csapatmunka részletei a következők. A kutatást T. P. kezdeményezte, szervezte és finanszírozta pályázataiból az OTKA s az MTA támogatásával, valamint szerkesztette a munkatársak által digitalizált és a megadott szempontok szerint sajtó alá rendezett kéziratos kötetét. E szempontok kidolgozásában, valamint a digitalizált és jegyzetelt kéziratos egységesítésében, javításában meghatározó szerepet játszott F. T., akinek medievisztikai képzettsége stratégiai fontosságú volt a vállalkozás sikerében. Ő végezte a jelzettek frissítését és a vatikáni *registrumokkal* történő összevetést N. G. és M. Zs. közreműködésével. Az impozáns mutató összeállítására N. G. érdeme, aki e munka közben a kiadás egészének jobbításához is sokban hozzájárult. ... A lektorok közül C. T. N. archontológiai, B. Á. nyelvi szempontból tett hasznos észrevételeket, kiegészítéseket, korrekciókat. – Igyekezünk körültekintő, gondos és módszeres munkát végezni.” (XXII–XXIII) Bibliográfia, közel száz oldalas, adatolt személy- és helynévmutató, valamint iratjegyzék teszi teljessé a közreadást. Nemzetközi használatát segíti a terjedelmes, lábjegyzetekkel, térképpel ellátott angol nyelvű összefoglaló tanulmány. Sergio Pagano, a Vatikáni Titkos Levéltár prefektusa a kötet sajtóbemutatóján a hasonló nemzetközi kiadványok

közül a belga és a német sorozatokkal egyenértékűnek nevezte a vatikáni magyar forráskiadványokat.

KÖRMENDY KINGA

Csorba Dávid, Apafi Mihály fejedelem temetése, Forráskiadás (ReTextum, 2) Budapest, reciti, 2014.

Történetírásunk a 19. század második felében megjelenő kora újkori forráskiadványok és Szilágyi Sándor Erdély-monográfiájának (1866) lapjain közölt először adatokat erdélyi főúri (elsősorban fejedelmi) temetések tárgyi, szertartási, retorikai emlékeiről. Ugyanezen időszakban jelent meg néhány erdélyi főúri napló és emlékirat is, amelyek elszórva szintén tartalmaznak a témával kapcsolatos adalékokat (Nagyajtai Cserei Mihály *Históriája* 1852-ben, Inczédi Pál naplója 1860-ban, Bydeskuty Boldizsáré pedig 1874-ben látott napvilágot). A 17. század végi Erdély a korabeli regényirodalomnak is kedvelt témája lett, különösen Jókai Mór, Jósika Miklós és Mikszáth Kálmán jóvoltából. Ilyen előzmények után a századfordulón jelentek meg a jeles erdélyi személyiségek temetésének körülményeit feltáró első tudományos értekezések (Thaly Kálmán 1873-ban I. Rákóczi Ferenc, Lencz Géza 1907-ben Bocskai István, Gyulai Farkas 1909-ben Misztótfalusi Kiss Miklós, Pósta Béla, Kelemen Lajos és ifj. Biás István 1913-ban Teleki Mihály temetéséről értekezett). Apafi Mihály fejedelem temetésének körülményeiről többen is írtak, miután Szádeczky Lajos kolozsvári régész feltárta a fejedelmi család sírjait: Szádeczky 1909-ben magáról a feltárásról és leletekről közölt adatokat (*Századok*, 1909, 3, 185–202); a következő évben Wertner Mór egy egykori feljegyzést közölt Apafi sírjáról (*Századok*, 1910, 738); Rhédey Pál naplója nyomán Lukinich Imre 1913-ban a fejedelem temetési rendtartásának menetét közölte (*Századok*, 1913, 30–33). Trianon után a téma háttérbe szorult, eltekintve Apafi 1942-ben történt újratemetésének (Kolozsvár, Farkas utcai református templom kriptája) sajtóvisszhangjától. A szocializmus első évtizedeiben a főúri temetések tematikája legfeljebb művészettörténeti

vonatkozásban jelenhetett meg a hazai művelődéstörténetben. Az 1980-as évektől viszont máig töretlenül jelen van a kérdés történetírásunkban. A 17. századi főúri temetkezési kultúra külsőségeinek, tárgyi világának kutatásában elsősorban Szabó Péter jeleskedett; a korabeli halotti prédikáció retorikai vizsgálatához pedig elsősorban Kecskeméti Gábor írásai és szövegi kiadásai adtak impulzusokat. Az *Apafi Mihály fejedelem temetése* (Budapest, reciti, 2014.) címen frissen megjelent kiadvány egyik szerzője, Mikó Gyula debreceni irodalomtörténész az elmúlt években maga is több írásával járult hozzá a halotti kultusz retorikai vonatkozásainak feltáráshoz.

A kötet szerzői, Csorba Dávid és Mikó Gyula helyesen ismerték föl, hogy a kutatás állása szerint Apafi Mihály temetésének körülményei ma már szinte monografikus igénnyel feldolgozhatók. A bő 200 lapos kiadvány ugyanis nem pusztán forráskiadás, ahogy az alcím ígéri, hanem a közölt szövegeket bevezető, azokat elemző tanulmányok és a nyelvi, tárgyi jegyzetek, valamint Mikó Gyula jóvoltából a latin nyelvű források magyar fordításai minden korábbinál teljesebb képet nyújtanak nemcsak Apafi Mihály temetéséről, hanem általában a 17. századi erdélyi fejedelmi temetési szokásokról.

A szóban forgó kiadvány két fő fejezetre tagolódik. A terjedelmes – mintegy 50 lapos – bevezető tanulmányban Csorba Dávid *Apafi Mihály temetéséről* értekezik (13–63). Külön alfejezet szól az Apafi-kor történelmi vonatkozásairól, az *Erdélyi nemesi temetésekről*, *A fejedelmi temetés kellékeiről*, az Apafi 1690-ben bekövetkezett halálát követő hatalmi válságról és *Apafi Mihály temetési rendjének szimbólumairól*. A tanulmány részleteiben rekonstruálja a végtisztesség menetét Apafi Fogarason bekövetkezett halálától (1690. április 15.) a két nappal későbbi koporsóba tételén, a felravatalozáson, a boltba rakáson (1690. április–1691. február), valamint az 1691. február 16-ai újbóli felravatalozáson és az ugyanaznap Sároson át Almakerékre induló processzuson (gyászmenet) át a február 19-ei almakeréki sírba tételre. Feltárja a kis és a nagy processzus rendjét: előbbi a háztól a ravatalig, utóbbi a ravataltól

a sírhelyig – kb. 140 km! – vezetett. Azonosítja a temetés négy egymást követő szertartásának (Fogarás, 1690. április 17.; Fogarás, 1691. február 16.; Sáros, 1691. február 17. és Almakerék, 1691. február 18.) szolgálattelvőit. Csorba Dávid az oknyomozó újságírók hevéületével igyekszik feltárni minden lehetséges apró részletet. Írása érdekes és izgalmas olvasmány, egyes részleteiben már-már regényes. Számos új elemmel és összefüggéssel gazdagítja eddigi ismereteinket. Szemléletében a történelmi és irodalomtörténeti mellett egyháztörténeti, néprajzi, zenetörténeti és képzőművészeti aspektusok is érvényesülnek, miközben felhasználja a nemzetközi szakirodalom eredményeit is. A tanulmány komoly impulzusokat adhat a kora újkori hazai temetési kultusz további kutatásának.

A kötet második – terjedelmesebb – fejezete az Apafi-temetés ma ismert szöveges forrásait közli. A bevezető tanulmányban közölt temetési rend szerint a négy szertartás alkalmával összesen három magyar nyelvű prédikáció (Nagyari József udvari prédikátor kétszer beszélt, a harmadikat Rozgonyi Pap János vagy Rozgonyi Mihály fogarasi lelkész tartotta), valamint négy magyar nyelvű oráció (Pataki István udvari nevelő kétszer tartott szónoklatot, rajta kívül Kolozsvári István kolozsvári és Kaposi Juhász Sámuel gyulafehérvári tanár beszélt), három latin nyelvű oráció (egy ismeretlen szerzőtől való, valamint Isaacus Zabanius szász tanár és Szathmárnémethi Sámuel kolozsvári tanár munkája) hangzott el. Ezeket a beszédeket imák és diákok által előadott búcsúztató versek egészítették ki. A temetéshez közvetlenül nem, de a temetési kultuszhoz kapcsolódik Pápai Páriz Ferenc latin nyelvű emléкverse és ugyancsak latin nyelvű *Epitaphiuma*, ezek ugyanis vélhetően nem hangzottak el a szertartáson.

A szertartási szövegeknek ma már csak alig több mint egyharmadát ismerjük, összesen hat szöveget. Ezek közül a két Pápai Páriz-versen kívül egyedül Isaacus Zabanius latin nyelvű orációjának volt korabeli kiadása. A további három – magyar nyelvű – szöveg a közelmúltban került elő Sinai Miklós 18. század végi debreceni kollégiumi professzor hagyatékából, mint másolat. Autógráf kézirat tehát egyetlen

esetben sem maradt ránk, ami növeli a bizonytalanságot a tekintetben, mi is hangzott el ténylegesen Apafi Mihály temetési szertartásain. A Sinai-hagyaték örítze meg az első, fogarasi szertartásról Nagyari József temetési prédikációját és Pataki István magyar nyelvű orációját. Ugyanitt található az almakeréki templomban elmondott *Lessus funebris* című magyar vers. Utóbbi Szabadi István, a kéziratok fölfedezője nemrégiben már közölte, s szerzőjeként az Apafi család rokonát, Bethlen Lászlót nevezte meg.

A korábbi szövegkiadásokhoz képest a szóban forgó kötetben tehát a két magyar nyelvű temetési beszéd megjelentetése jelent igazi újdonságot, illetve a latin nyelvű Zabanius-oráció és a két Pápai Páriz-vers magyar nyelvű fordítása.

A szövegközlésekhez a kritikai kiadások gyakorlatát követve rövid bevezető tanulmányok és kritikai jellegű nyelvi és tárgyi magyarázatok társulnak. Ezeket a magyar nyelvű szövegekhez Csorba Dávid, a kétnyelvű szövegközlésekhez a fordító, Mikó Gyula készítette.

E szövegek tanulságos műfaji, retorikai, poétikai jellegzetességeik mellett fontos politikatörténeti dokumentumok is. Mivel különböző időpontokban hangzottak el, s a két ravatal között eltelt tíz hónap során sok minden megváltozott Erdélyben, belőlük az erdélyi politika jövőjére irányuló különböző érdekei is kiolvashatók. „A fogarasi ravatalnál elhangzott és fennmaradt szövegek közös eleme – Csorba Dávid értékelése szerint –, hogy a megszólalók a fejedelmet közelről ismerve annak emberi oldalát emelték ki, és az egyik az erőtlenség bibliai páráját, a másik ennek a gyengeségnek a filozófiai jelenségeit szemléltette. Szintén közös, hogy a trónutódlás kérdésében a szónokok saját elképzelésüket prófétaálták: az egyik a lehetséges politikai katasztrófát, a másik az apa nyomdokain járó, annak álmát beteljesítő ifjú herceg lehetséges uralmát.” (70.) Tíz hónappal később a szász Zabanius filozófianár latin nyelvű orációja viszont az iskolákat felkaroló, kegyes életű fejedelem dicsérete mellett – Mikó Gyula sorait idézve – „a proskünézisz minden orcátlanságával és gátlástalan hízelgésével dicséri hosszasan ... Apafi teteménél Lipótot, és elhalmozza mindazokkal az erényekkel, amelyeket

Apafinál elhagyott... Érthető ez abban a tekintetben is – folytatja eszmeifuttatását Mikó Gyula –, hogy a Diploma Leopoldinum szász clausulái még megtárgyalásra vártak... Zabanius a beszédében a szász universitas érdekei szerint lavírozott a jelen lévő ellentétes ambíciók meglehetősen érdes értési felületén.” (102.) Zabanius beszédének ismeretében különösen is érdekes lenne a környezetében elhangzott magyar nyelvű szövegek tartalma. Az olvasó ugyanis menthetetlenül arra gondol, vajon nem politikai játszmák eredményezték-e, hogy a sírba tétel kísérő beszédek közül egyedül a feltételezhetően leginkább Lipót-hű oráció jelent meg nyomtatásban. Az meg főleg megválaszolhatatlan kérdés ma már, hogy a nagyobbrészt magyar és református hallgatóság előtt elmondott szöveg valóban azonos volt-e azzal, ami aztán nyomtatásban megjelent. Ez a kérdés különben mindegyik szöveggel kapcsolatban feltehető. Bizony még a kéziratban maradtakkal kapcsolatban is, hiszen autográf változat nincs közöttük.

A forrásközlések sorát a három említett verses szöveg zárja. Bethlen László Almakeréken elmondott, 77 Zrínyi-strófaból álló, azaz több mint 300 soros magyar versével kapcsolatban Csorba Dávid rámutat, hogy annak jelentőségét nem művészi értékében, mint inkább tartalmában kell keresnünk. Az enyedi–gyulafehérvári iskola nemesi kollégiuma diákjának költeménye minden ízében híven példázza a korabeli iskolás alkalmi költészet jellegzetességeit: szerzője meglehetősen bőbeszédű, aki a tárgy ürügyén az egész magyar történelmet igyekszik elmesélni a szkiciai eredettől a korabeli Erdély világáig; óriási mitológiai apparátust vonultat föl barokkos külsőségekkel; szó szerint vesz át nyelvi elemeket a klasszikus előzményekből vagy a kortársaktól.

A két Pápai Páriz-vers 1694-ben megjelent ugyan nyomtatásban, de a kiadvány unikum példánya ma már csak az OSZK-ban található meg. A gyászóda (*Monodia Apafiana*) ugyan később megjelent az RMKT 17. századi sorozatában is, de fordítás és kritikai jegyzetek nélkül, a sírfeliratnak pedig egyáltalán nem volt eddig modern kiadása. Mikó Gyula érdeme, hogy most itt mindkét szöveg kritikai jegyzetekkel

ellátva olvasható. Helyes döntésnek tekinthetjük azt is, hogy az *Epitaphium* az eredetét követve a magyar fordításban is ritmikus formát kapott, a rendkívül körülményes nyelvzetű óda viszont prózai fordításban került a kötetbe. Utóbbi ugyanis nem annyira művészi értékei, mint inkább a benne megfogalmazódó Apafikép miatt lehet érdekes a számunkra, ami a prózai változatban tisztábban rajzolódik ki. Pápai Páriz Ferenc tragikus monódiája (magányos éneke) Zabaniusnak az osztrák uralkodót köszöntő orációjával szemben – amint Mikó Gyula fogalmaz – „az emlékezés carmenjeit, virágait helyezve el a fejedelempár sírjára egyben az új kisfejedelem köszöntését, hozzá fűzött reményeit is megjelenítette.” (165.) Mikó Gyula műves, a kor barokkos ízlését is felidéző szövegfordításából tehát a korabeli erdélyi politika szorításába került Apafi-kultusz Janus-arca tekint ránk a maga döbbenetes valóságában.

Az *Apafi Mihály fejedelem temetése* című kiadványt az olvasót eligazító *Mellékletek* (Apafi kora évszámokban, képjegyzék, angol nyelvű összefoglaló) és *Mutatók* (Irodalom, Hely- és névmutató) zárják. A könyv az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tartalomszolgáltató portálja, a r-e-c-i-t-i- gondozásában jelent meg, a ReTextum sorozat 2. darabjaként (sorozatszerkesztők: Hegedüs Béla és Labádi Gergely). Szövege a kiadó honlapjáról szabadon letölthető és sokszorosítható. Megjelentetését támogatta a Debreceni Egyetem Reformáció-kutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA-pályázata.

Összegezve elmondható, hogy a szóban forgó kiadvány jelentős állomása a kora újkori főúri temetési kultusz tudományos igényű feltárásának. Mikó Gyula fordítói munkája a töle már megszokott módon e kötetben is mintáértékű. Csorba Dávid bevezető tanulmánya pedig merész módon kapcsolja össze a korábbi reprezentációkutatásban külön-külön kezelt tárgytörténeti és retorikai tényezőket. A két szerző érdemeit a kiadvány néhány könyvészeti jellegű gyengéje sem kisebbítheti. Gondolunk itt a szövegközlés lapalji jegyzeteinek körülményes jelölésére vagy az illusztrációk apró méretére, ami azokat – legalábbis a könyvváltozatban –

gyakorlatilag élvezhetetlenné teszi. Ezekből a jövőre nézve a kiadónak kell a megfelelő tanulmányokat levonnia.

GYŐRI JÁNOS L

Németh S. Katalin, Magyar dolgokról. Magyar–német kapcsolattörténeti tanulmányok, Budapest, Universitas, 2014 (Historia litteraria, 31), 264 p.

A régi magyar–német irodalmi kapcsolatok kutatásának egyik legjelentősebb hazai képviselője Németh S. Katalin. Ez a szakterület nem véletlenül áll érdeklődésének középpontjában, hiszen pályáját az Országos Széchényi Könyvtár Apponyi Sándor gyűjteményében kezdte magyar vonatkozású historiográfiai nyomtatványok között. Német szakos volta és kitűnő német nyelvtudása alapján főleg a német nyelvterületen született tartalmi hungarikumokat találta „izgalmas”-nak (i. m. 89). Ezeket kereste minden gyűjteményben, ahol megfordult, így a már szinte németországi „munkahelyének” számító wolfenbütteli Herzog-August-Bibliothekban is. Neki köszönhetjük e gyűjtemény magyar vonatkozású nyomtatványainak a feltárását és katalógusba szerkesztését (*Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720 – Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720, Katalog ...* Bd. I–III., München, Saur, 1993).

Kutatási módszere a jól bevált autopszia, azaz figyelmesen elolvasni a hungarika vonatkozás szempontjából gyanúsnak tűnő műveket, még akkor is, hogyha erre címük nem utal egyértelműen. Ez a „mindent-elolvasási szendély” sok új, eddig még fel nem tárt összefüggés felismeréséhez vezetett. Így születtek meg 1989 és 2007 között azok a tanulmányai, amelyeket most összegyűjtve adott ki az Universitas Kiadó.

A *Magyar dolgokról* kötet cím Veit Marchthaler ulmi kereskedő kézirat munkájának címét idézi 1588-ból, amely ismeretlennek számított a hazai kutatás előtt. Nyomatásban soha nem adták ki, pedig óriási jelentőségű, mivel az ugyancsak Ulmban működő Martin Zeiller beledolgozta *Itinerarium Germaniae ... Teutsches Reyßbuch* (Strassburg, 1632) című népszerű út-

leírásába, amely a 18. század végéig meghatározta a Magyarországra látogató német utazókrólunk való ismereteit.

Németh S. Katalin ennek a Marchthaler kéziratnak az ismertetését és részletes elemzését 2002-ben adta közre. A mostani kötetet ez a tanulmány indítja. Veit Marchthaler Lazarus Henckel birodalmi bankár üzleti közvetítőjeként 1580-tól húsz esztendőn keresztül élt Magyarországon és Erdélyben. Összegyűjtötte és papírra vetette tapasztalatait, tényeken alapuló megfigyeléseit a korabeli körülményekről és szokásokról. Még magyarul is megtanult. Munkája rácsafol arra az általánosan megfigyelhető jelenségre, hogy a hozzánk utazók általában átutazók voltak, s nem az itt-tartózkodás céljával érkeztek a Kárpát-medencébe. Ezért van az, hogy 1996-ban még úgy fogalmazott Németh S., hogy „nem ismerünk *egyetlen* olyan útleírást sem, amelynek kifejezett célja egy magyarországi út megörökítése lett volna” (33), ezt a megállapítását 2004-re a Marchthaler-kézirat felfedezésének köszönhetően már így módosíthatta: „*alig* ismerünk” olyan útleírást (75). Ez az igazi öröm egy filológus számára, hogy ha újabb kutatásai nyomán ő maga revidálhatja és módosíthatja korábbi felfogását.

A tanulmánykötetben a Zeiller-művekben közvetített magyarságképről külön tanulmány is szól. Egy írás pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy Zeiller útján Marchthaler volt a forrása Daniel Speer *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimusa* Kassa leírásának is.

Az ulmi Marchthaler és Zeiller mellett a Magyarországról szóló utazási irodalom nagyban kapcsolódik Nürnberghez is. Ezt bizonyítja a 16. század második felében ott működött Salomon Schweigger lelkész több kiadást megélt útinaplója, amely annak a valós utazásnak az állomásait vonultatja fel, amikor 1577-ben Konstantinápoly és Jeruzsálem úti céllal Sinsendorf gróf kíséretének tagjaként, mint úti prédikátor átutazott Magyarországon. Nürnberghez kötődik Sigmund von Birken (Betulejus) élete és munkássága is, akinek magyar kapcsolatait Németh az 1971-ben nyomatásban is megjelent *Naplója*, a majd húsz évvel később kiadott, korábban ismeretlen német versei és a több

kiadást megért és több nyelvre lefordított *Der Donau-Strand* (Nürnberg, 1665) című munkái alapján összegzi. A tanulmány nem ad egyértelmű választ arra a kérdésre, hogy Birken járt-e Magyarországon vagy sem.

Ulmhoz kötődik a kötet borítóján látható metszet is. Johann Georg Schielen *Historische, politische und philosophische Krieg- und Friedens-Gespräch* (Ulm, 1683) című művéből való. Műfaja, a „beszélgetésjáték” a 17. századi magyarországi barokk irodalomban teljesen ismeretlen. Kitalált személyek – főleg hölgyek – udvarias, gáláns hangnemben különböző témákról társalognak benne egymással. A beszélgetéseket rendszeresen – ebben az esetben havonta – jelentették meg. A kevés példányban fennmaradt műből Németh egy teljesebbet Wolfenbüttelben (1683. január–július), az első négy számot pedig Széchényi Ferenc könyvtárában találta meg. A tanulmány 1994. évi megjelenése óta sorra válnak ismertté újabb számok, illetve példányok e folyóiratból. Németh S. Katalin 2003-ban már augusztusi számát is említi a Bayerische Staatsbibliothekban, s mára már a VD 17-ben további németországi példányokat lehet találni (VD17 39:122854F). A diskursusok központjában az 1683-as hadi események kapcsán Thököly István személye áll, akinek eddig ismeretlen portréját is tartalmazza e kiadvány.

Thököly a főszereplője annak a dialógusnak is, amely egy számunkra ugyancsak szokatlan műfajban, az úgy nevezett „beszélgetésnap-tár”-ban maradt fenn (*Alt und neuer Gesprächs-Kalender auf das Jahr... 1694*, Leipzig, 1693) egy exuláns magyar, egy török, egy jezsuita és egy evangélikus doktor között. A diskurzus az evangélikus álláspontját hangsúlyozza. Thököly királyságát pedig a jezsuita szerzetes kivételével pozitívan ítélik meg a szereplők. Így válik ez az eddig ismeretlen német naptár a politikai propaganda eszközzé.

Németh S. Katalin a Zrínyi-kutatás számára is tud újdonságokkal szolgálni. Olyan érdekes nyomtatványra bukkant, amelyik Zrínyi 1663–1664-es hadjáratát, Zrínyi-Újvárat és a vasvári békét egy német katona, Hennecke Knecht szemszögéből mutatja be, aki a braunschweig-

lüneburgi csapatokkal érkezett Magyarországra. A dialógusformába öntött utazási és háborús élmények ismertetése után közli *Judicium. Die hohen Gotter von der Vestung Neu Serin* című eddig ismeretlen gúnydalt is Zrínyi-Újvárról (101–105).

Zrínyi Miklós haláláról több németországi kiadvány is hírt adott, némelyik több verziót is közölt a tragikus eseményről. Németh S. ezeket is számba vette *Egy legenda oldalágai (Adalékok Zrínyi halálának korabeli visszhangjáról)* című tanulmányában. Idézte Paul Winkler *Der Edelmann* (Lüneburg, 1698) című regényének ide vonatkozó részletét is, amely kétségbe vonja, hogy merénylet történt. E regény más magyar vonatkozásokat is tartalmaz. Érdemes lenne egyszer kimerítően végigelemezni hungarika szempontból e művet!

A tanulmánykötet egyik legérdekesebb írása Joannes Amos Comenius Zrínyivel és az erdélyi összefogással kapcsolatos terveinek az európai propagandistáiról: a svájci Johann Jakob Redingerről és a német spiritualista Christian Hobergról szól. Ebből azt is megtudjuk, hogy a tanulmányíró tervezi Redingernek az általa felfedezett, Zürichben őrzött magyarországi útirajzának a kiadását is. Reméljük, hogy ez és a Marchthaler-kézirat megjelentetése nem késik már sokáig!

A gyűjtemény két írása nemcsak a magyar művelődéstörténet, hanem a német filológia számára is tartogat újdonságot. Közli azt az 1594-ben Hamburgban megjelent német nyelvű színpadi játékot, amely a Poppel-Lobkowitz fivérek, György és László összeesküvéséről szól (48–55). Hasonlóképpen elsőként publikálja azt a békét óhajtó német éneket is (126–131), amelyet Magyarországról elmenekült diákok szájába ad a Thököly-kérdéssel kapcsolatban a már említett, Schielen szerkesztésében megjelent *Historische, politische und philosophische Krieg- und Friedens-Gespräch* 1683. évi hetedik száma. Valószínűleg a Felföldről származó német ajkú diák lehetett a vers szerzője, ha nem fikcióról van szó!

Németh S. Katalin megtalálta Bethlen Kata német irodalombeli megfelelőjét a pietista Eleonora Petersen-Merlau személyében. A ró-

luk szóló írás nem hatásvizsgálat, hanem a két pietista nőíró műve párhuzamosságainak a bemutatása.

A sok érdekes tanulmány olvastán az a kívánság fogalmazódik meg az olvasóban, hogy jó lenne a bemutatott útleírások antológiáját is kézbe venni. Németh S. Katalin ezt az igényt részben ki is elégíti, amikor újraközli 2000-ben kiadott *Mutatványát egy készülő antológiából*. A most közreadott tervezet a korábbi változathoz képest bővebb. A 17. század első feléből újabb szemelvények kerültek a tanulmány elejére – Wilhelm Dillich, Johann Wild, Salomon Schweigger, Adam von Herbenstein munkáiból. Újdonságnak számítanak lezárásként a Johann Keilhackertől fordított részletek is 1700-ból. Mindegyik szöveg Németh S. Katalin fordítása! Kár, hogy nem mindegyik előtt olvasható bevezető eligazítás a szerzőről és művéről. Reméljük, hogy az *Antológia* egységesen fogja majd summázni a vonatkozó hasznos tudnivalókat.

A *Függelék* közli a tanulmányok eredeti megjelenési helyét, és megtudható az is, hogy az eredeti közléshez képest lényegi változtatás nem történt. Ezért fordul elő, hogy – bizonyára az elfogult német szakirodalom alapján – két szerző is megkapta az „első hivatásos német író (Berufsschriftsteller)” címet: Martin Zeiller a 169. lapon és Erasmus Francisci a 204. lapon. Sajnáljuk azt is, hogy legalább a távoli időpontban keletkezett azonos témájú írásokat nem dolgozta egybe a szerző, mint az 1996-ban közreadott Salomon Schweigger útleírásának ismertetését és a *Kitaláció és valóság Magyarország 17. századi német leírásaiban* címűt, amely 2004-ben jelent meg. A cikkek hivatkozásait is változatlanul hagyta. Így ha saját tanulmányára utalt, nem jegyezte meg, hogy a hivatkozott tanulmány a kötetben rögtön hozzáférhető. A tanulmányok sem utalnak az *Antológia*-tervezetbe felvett szemelvényekre. Nagyon hasznos viszont a szakirodalmi bibliográfia a kötet végén. Egyaránt segíti az utazási irodalom és a magyar–német kapcsolatok kutatóit.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

V. Molnár László, II. Katalin cárnő és az „északi kolosszus”, Tanulmánykötet, Kaposvár Megyei Jogú Város Közgyűlése, Kaposvár, 2014, 189 p.

II. Katalin az *Oroszország neve (Imja Rosszija)* című játék oroszországi verziójában bekerült a fináléba, és a 11. helyen végzett. A verseny tisztaságát, illetve a helyezések valós alakulását illetően felmerültek kételyek: ám ahhoz talán nem férhet kétség, hogy a cárnőnek helye van a legmeghatározóbb orosz történelmi személyiségek között. A játék apropóján 2009-ben *A tizenkét legnagyobb orosz* című, Szvák Gyula szerkesztésében készült kötet (*A tizenkét legnagyobb orosz*, szerk. Szvák Gyula, Budapest, Russica Pannonica, 2009) részletes ismertetést ad az utolsó körben részt vevő tizenkettőről: az írók, cárok és hadvezérek közé egyetlen női versenyző került, Nagy Katalin, akinek életrajzát V. Molnár László készítette el (Szuorov életrajzát ugyancsak V. Molnár László jegyzi: *Alekszandr Vasziljevics Szuorov = A tizenkét legnagyobb orosz* 2009, i. m. 157–176). Ez az életutató összefoglaló írás fontos helyet kap a szerző új tanulmánykötetében is, amelynek egyes darabjai különböző aspektusból taglalják a cárnő személyiségét, tevékenységét és uralkodásának körét.

A szerző alapvetően háromféle tanulmányt válogatott kötetébe, melyeknek szoros vagy épp lazább kapcsolódási pontjaként II. Katalin szolgál: az írások zömét életrajzok adják, melyek egy-egy történelmi esemény részletes, kronologikus leírásával (*II. Katalin és a török félhold*, melyben az orosz–török háborúkról esik szó), vagy egy átfogóbb, a kulturális–tudományos életet érintő téma bemutatásával (*Orosz–amerikai kapcsolatok a függetlenségi háború időszakában, Német tudósok a pétervári akadémián*) váltakoznak. V. Molnár László a 18. századi Oroszország kutatójaként kiválóan ismeri a bemutatott korszak minden részletét, aminek köszönhetően rávilágít kevésbé ismert összefüggésekre is: így például arra, hogy Katalin Patyomkin után következő kegyence, Pjotr Zavadovszkij a cárnő unokájának, I. Sándornak

uralkodása alatt az első közoktatásügyi miniszter lett (22).

II. Katalin tevékenysége, mint a legtöbb nagy uralkodóé, ellentmondásos. Oroszország a cárnő idejében európai nagyhatalommá vált, fellendült a kereskedelem és a gazdasági élet. Jelentős területekkel növekedett az ország, a Törökországgal vívott háború eredményeképpen visszafoglalták a Fekete-tenger, a Krím és a Kubán vidékét, szibériai területekkel és Lengyelország három felosztásával pedig az ország területe 500 ezer km²-rel növekedett (19). Számokkal kifejezve, „uralkodásának harmincnégy éve alatt a birodalom népessége 18 millióról 37 millióra, a városok száma 45-ről 634-re, a manufaktúráké 567-ről 1200-ra növekedett, az állami bevétel pedig 20 millióról 60 millióra gyarapodott.” (60). Katalin híres volt irodalmi érdeklődéséről és művészetpártolásáról: a rendkívül művelt cárnő már fiatalkorában a francia felvilágosodás nagyjainak írásain nevelkedett, s uralkodóként is Voltaire, Diderot, d’Alembert barátságát kereste (17). Ám a kötet egyértelműen rámutat, hogy Katalin felvilágosult imázsa csak látszat volt, a cárnő valójában nem törekedett az állam berendezkedésének lényegi megváltoztatására, s birodalmában az ellenszegülők kegyetlen büntetésre számíthattak: „Kortársai közül csak kevesen ismerték fel, hogy Katalin kacérkodása a felvilágosodás haladó gondolataival valójában csak póz, jól leplezett »fogás« volt, ami mellett elsikkadt a lényeg: a feudális-jobbágytartó orosz társadalom valódi tartalma, a rafináltan leplezett önkényuralom, az elnyomás és a szociális jogfosztottság szomorú valósága, amely a birodalom népességének jelentős részére megnyomorító erővel hatott.” (19). Az utókor számára így kettős kép alakult ki: egyrészt olyan jelentős fejlesztések kapcsolódnak hozzá, mint az új kórházak és szociális intézmények létesítése, az út- és csatornahálózat építése, a hadsereg fejlesztése, az oktatás- és egészségügy, valamint a közigazgatás reformja (9). Nagy hangsúlyt helyezett a tudomány támogatására is: a Pétervári Tudományos Akadémia és a Művészeti Akadémia támogatása, az Orosz Akadémia megalapítása, külföldi könyvek terjesztése, tehetséges irodalmárok, tudósok munkájának segítése fűződik

a nevéhez (10). Jól példázza azonban Katalin két arcát az 1767–68. évi Törvényszerkesztő Bizottság munkájának előkészítéséhez írt, felvilágosult eszméket tartalmazó *Nakaz (Tervezet)*, mellyel kivívta egész Európa elismerését, ám amelynek egyetlen pontja sem valósult meg, és a népesség számottevő többségét kitevő jobbágytság nyomorúságos helyzete változatlan maradt. Az utolsó két tanulmány (*A társadalmi gondolat fejlődése és kudarca; A rebellis kozákvezér, Jemljan Pugacsov*) éppen ezt az aspektust kifejtve a társadalmi egyenlőtlenségek óriási mértékét és a brutálisan levert Pugacsov-lázadást dolgozza fel. Erre a kettős képre utalnak a gyakran hangsúlyozott elnevezések is: a Voltaire által „isteni Cateau”-ként, „Nagy Törvényhozóként” vagy „Észak Szemiramiszaként” emlegetett uralkodónő Puskin szerint inkább a „szoknyás és koronás Tartuffe” nevet érdemelte ki.

A kötet első írása a cárnő életének rövid összefoglalását, magánéletének és uralkodói tevékenységének vázlatát adja. Katalin magánéletének változatosága közismert tény, így az életút ismertetésének elmaradhatatlan részét képezi kegyenceinek felsorolása: Szergej Szaltikov gróf, az államcsínyben és Péter meggyilkolásában jelentős szerepet játszó Grigorij Orlov, vagy épp Grigorij Patyomkin is köztük tartozott. A híressé vált Patyomkin-falvak kiötlőjéről külön tanulmány szól, hiszen nemcsak mint Katalin nagy szerelme (akivel a hagyomány szerint titokban házasságot kötöttek), de mint jelentős államférfi, hadvezér és diplomata is figyelmet érdemel. A származásával, sikeres pályájával kapcsolatos tényeket a talán kevésbé ismert jellemrajz és Katalinhoz fűződő viszonyának kibontása színesíti. Katalint bonyolult és szenvedélyes kapcsolat fűzte a szeszélyes, gyakran melankolikus és depresszió gyötörte férfihez, „akit leveleiben arany fácánnak, büszke kozáknak, moszkovitának, bozóti tigrisnek, oroszlának, hitetlen gyaurnak és márványszobor szépségnek becézgetett” (31). A szerző itt sem jár el másképp, mint többi írásában, és a cárnőt megigéző férfiről rögtön közöl egy másik, teljesen ellentétes véleményt; Robert Gunning angol követ beszámolója a következő képet festi róla: „Patyomkin tábormok körülbe-

lül egy hónapja érkezett ide a harcterről, ahol a háború eleje óta működött és ahol úgy halom, mindenki utálta. Valóságos óriás, groteszk megjelenésű ember és távolról sem lebilincselő jelenség.” (30).

A nagy katonai sikerekkel és a birodalomhoz csatolt jelentős területekkel járó 1768–1774 és 1787–1791 közötti orosz–török háborúk igen aprólékos leírását a törökök ellen vívott csatákban és Lengyelország három felosztásában nevet szerzett legendás hadvezér, Szuvorov élet-története követi.

A külpolitikai események taglalásának folytatásaként az orosz–amerikai gazdasági, kulturális és politikai kapcsolatokat tárgyalja a szerző, melyben kölcsönösen élénk érdeklődésről esik szó mind a két ország tudományos akadémiáinak együttműködése, mind az egyre élénkülő gazdasági kapcsolatok tekintetében. A 18. század második felében a Pétervári Tudományos Akadémia tudósai rendszeres levelezésben álltak amerikai kollégáikkal, így a következő tanulmányok egyikének főszereplője, Lomonoszov is. A halász fiából akadémiakussá lett Lomonoszov valóban mesébe illő felemelkedése és pályája kalandoktól és botránnyoktól sem volt mentes, ám a természettudományok és a filológia területén elévülhetetlen érdemeket szerzett polihisztor kétségtelenül az orosz tudományos élet egyik legkiemelkedőbb alakjává vált.

A tudományos élet fellendülésének említésre méltó témáját alkotják azok a német származású tudósok, akik a század során a Pétervári Tudományos Akadémián tevékenykedve jelentős eredményeket értek el. Még érdekesebb azonban Jekatyerina Daskovának, II. Katalin egykori barátnőjének története, aki nő létére a korban meglehetősen szokatlan tisztet töltött be: a cárnő 1783-ban a Pétervári Tudományos Akadémia, majd az Orosz Akadémia elnökévé nevezte ki. A tizenhét évig tartó európai körút után visszatérő, művelt, több nyelven beszélő, Voltaire műveit oroszra fordító Daskova elnöki tevékenységéhez köthető számos térkép, kalendárium kiadása, szakmai folyóiratok terjesztése, vagy Lomonoszov összes műveinek megjelenítése.

A kulturális–tudományos élethez köthető és

nem kevésbé fontos F. I. Jankovic iskolaszervező tevékenysége, akit II. Katalin felkért, hogy osztrák mintára végezze el az orosz iskolarendszer átszervezését. Nevéhez nemcsak az elemi iskolák reformja és a pétervári tanítóképző felállítás, de módszertani újítások egész sora és számos tankönyv írása fűződik.

A kötet rengeteg információval, adattal, tény-nyel látja el az olvasót, ám ez nem kelti a túlzásfűlés érzését, hiszen a szerző ügyesen közbe-közbe-fűz egy anekdotát, olykor szellemes megjegyzésekkel, érdekes vagy szórakoztató történetekkel lazítja a roppant tudásanyagot. Olyan meglepő, váratlan adalékokkal színesíti a tudományos kutatást, mint hogy Patyomkin nem hordott alsóneműt (31), vagy Katalin gyermekkoráról és gerincferdüléséről szólván megemlíti, hogy „évekig fűzöt kellett viselnie, melyet a legjobb helybeli »szakember«, a stettini hóhér készített neki” (11). Egy Lomonoszov temperamentumos természetét érzékeltető anekdotából pedig megtudhatjuk, hogy német professzortársait egy szóváltás alkalmával azzal fenyegette meg, hogy kiveri a fogukat, ha tovább vitatkoznak vele (116).

A tanulmánygyűjtemény írásait összegezve az olvasó számára világossá válik, hogy az erősekező, reformer uralkodók megítélése ritkán lesz egyöntetűen pozitív, s nincs ez másképp Katalin esetében sem. Bár a szerző az előszóban elmeséli, pályája kezdetén hogyan lett szenvedélyes kutatója a katalini aranyornak és a cárnő életének, mégsem elfogult vele szemben: szinte mindegyik tanulmányban felhívja a figyelmet a kettős Katalin-képre. Ez a kép csak egy nagyon alapos, a témát minden lehetséges aspektusból körüljáró kutatásból született, s így az olvasó sokkal többet kap annál, mint amit egy ismeretterjesztő műtől várhat: egy árnyalt, rétegzett jellemrajz bontakozik ki, melyben egymás mellett áll az erős, okos, rendkívül művelt uralkodó, de a kegyetlen zsarnok, a képmutató tetszelgő, sőt, az esendő, gyenge és érzelmes ember is.

Katalin cárnő jelentősége túlmutat az orosz történelmen és kultúrtörténeten, hiszen, mint arra a szerző nyomatékosan felhívja a figyelmet, az uralkodó egész élete során intenzív

kapcsolatban állt a felvilágosodás nagy gondolkodóival, s az európai kortársak a felvilágosult uralkodó mintaképét látták benne. V. Molnár László kötetét ezért nemcsak szlavisták, de a felvilágosodás iránt általában érdeklődő olvasók is haszonnal forgathatják. A szerző elvitathatatlan érdeme, hogy Katalin korának bonyolult, olykor ellentmondásos viszonyait közérthetően, de mégis igen precízen, a részletek iránti érzékenységgel mutatja be.

PIRGER ORSOLYA

Catalogues régionaux des incunables des bibliothèques publiques de France. Volume XV. Bibliothèque de l'Académie de médecine, Bibliothèques interuniversitaires de santé (médecine et pharmacie), Bibliothèque centrale du Service de santé des armées, Bibliothèque du Muséum national d'histoire naturelle, Bibliothèque de l'Observatoire de Paris, Bibliothèque de l'École polytechnique, Bibliothèque de l'École nationale des ponts et chaussées, Bibliothèque du Conservatoire national des arts et métiers, Bibliothèque du Sénat, par Yvonne Fernillot, Pierre Aquilon, Genève, 2014, Droz (Histoire et civilisation du livre, vol. 34.) 407 p.

A francia nyilvános könyvtárakban őrzött ősnyomtatványok számbavétele, és egy modern könyvkatalógus sorozatban történő közreadásának munkái az 1970-es években indultak. Az akkori tervek szerint történelmi régióként haladnak a munkákkal, és a sorozat darabjainak számozását előre meghatározták. Az első kötet 1979-ben jelent meg (Champagne–Ardenne), máig 17 kötet kézbe vehető, a 9. számú hiányzik még (Nord Pas-de-Calais), és persze a folytatás. Még hosszú évtizedek kellene a teljes munka befejezéséig, és további 10 kötet (a nemzeti könyvtár nélkül) megjelentetése.

Ahogy a kötet hosszú címében szereplő könyvtárak elnevezéséből is sejthetően jól látszik, egy olyan könyv együttest mutat be ez a katalógus kötet, amely tematikájánál fogva speciális gyűjteményt alkot. A 15. század tudományos szakkönyvtárának közös katalógusa ez. Alapvetően általános orvostudomány,

gyógyszerészet, és sebészet. [A legtöbb művet a *Bibliothèque de l'Académie de médecine*, *Bibliothèques interuniversitaires de santé (médecine et pharmacie)* őrizte meg (113, illetve 97 kötet).] Az élettudományok területe kívülül a botanikával, az asztronómiával, illetve a természetre vonatkozó legátfogóbb ismeretekkel. Nem jelenti ez azt, hogy ezek a természettudományi szakkönyvtárak elfeledkeztek volna a teológiai, vagy a filozófiai alapművek beszerzéséről. A Francia Szenátus (*Bibliothèque du Sénat*) könyvtára pedig nem kevés jogi munkát is megőrzött.

A katalógusban 272 kötet részletes leírása található (337 mű). Ezt egészíti ki azoknak a kolligátum köteteknek a bemutatása, amelyekben egy-egy ősnyomtatvány is fennmaradt. Vagyis az *incunabulum* katalógus lehetővé teszi azt is, hogy a történetileg kialakult kézirat–ősnyomtatvány, ősnyomtatvány–16. századi nyomtatvány, illetve kézirat–ősnyomtatvány–16. századi nyomtatvány együtteseket egyben is láthassuk. A kötetekben szereplő kézírásos bejegyzések *in extenso* szerepelnek a most kézben tartott kötetben, részletes jegyzetekkel az egyes személyeket, a rájuk vonatkozó szakirodalmat tekintve is. Emellett feltűnően gazdag az *opera omnia* jellegű kiadásokban szereplő kisebb munkák bemutatása. Nem magától értetődő ugyanis az, hogy egy Galénosz „minden munkái” alatt mit értettek mondjuk 1490-ben, Velencében (Cat. Nr. 110.). A mostani kötet-katalógus ezt a tételt például a 115–128. oldalakon részletezi, bemutatva a kiadásba (Diomedes Bonardus) felvett 78. Galénosznak tulajdonított munkát. Valamennyit azonosítva, és jelezve, hogy az ősnyomtatvány kiadásokban ezek még hol szerepelnek.

Nem túlzás tehát azt állítani, hogy ez a katalógus egyben a 15. század második felének élettudományi szakkönyvtárát is bemutatja. Az akkor olvasott, a gyakorlatban alkalmazott ókori, középkori, és kortárs szerzők műveit. Jól követhető az is, hogy milyen ütemben jelentek meg nyomtatásban ezek a művek, és külön érdekes látni köztük az arab, illetve zsidó szövegek latin fordításainak kiadásait is. Ezt a „szakmai gyűjteményt” egészítik ki a metszetekkel különösen gazdagon illusztrált kiadások,

mint Hartmann Schedel *Liber chronicarum*ja, Bernhard von Breidenbach *Le saint voyage et pèlerinage de Jérusalem*je, illetve olyan, a korban népszerű humanista szerzők művei, mint Jodocus Badius, Sebastian Brandt, vagy éppen a hadtudományi szerző Roberto Valturio (Mátyás király egyik kedvence). Nem hiányozhat persze néhány kegyességi mű sem, és talán nem véletlen, hogy Temesvári Pelbárt munkái is megőrződtek ezekben a könyvtárakban is.

Fontos figyelni arra is, hogy a 15. század végén a tudományos irodalomban is megjelent a vernakularitás. Hét olasz, kilenc francia és tíz német, és egy flamand nyelvű munka képviseli ezt a csoportot. Kitalálhatóan ezek közt a legtöbb herbáriumos könyv, vagy népszerű, a gyógyítást segítő művek.

A humanista tudomány hazája Itália. Nem véletlenül a legtöbb, 156 kiadás származik innen, főleg Velencéből (105 editio). A német nyelvterületen adtak ki a katalógusban szereplő 57 tételt, míg a francián 56-ot. Németalföld 3 kiadással szerepel. Közhelyszerű üzenet ez a számsor arra vonatkozóan, hogy az angliai könyvkiadás sem az ősnymtatványokat tekintve, sem majd a 16. században – amikor a három jelentős nyelvterület (olasz, német, francia) könyvtermelése kiegyenlítődik, és a Németalföld felzárkózik – nem képez jelentős hányadot az európai kultúrában.

A régi könyvek leírásának egyik leginkább érdekes területe, amely igazán sok művelődéstörténeti tanulságot hordoz, a kéziratos bejegyzések világa. Megőrzött-e a bemutatott korpusz olyan üzenetet, amelyből egy-egy korabeli tudós magánolvasmányairól tájékozódhatunk. Az egyes tételek külön-külön érdekes, de ebben az esetben nagyobb mennyiségű könyv nem származik egyetlen egykori tulajdonostól. Oka lehet ennek az a tény, hogy azok a könyvtárak, amelyeknek mostani ősnymtatványait írja le ez a kötet, a 19. században, vagy éppen az követően alakultak ki, jutottak jelentősebb régibb állományhoz.

Külön értéke a kötetnek az is, hogy a kötet történet szakemberi jól használhatják. Nem egyszerűen a részletes leírás miatt, hanem azért is, mert minden, a 15. századból származó bé-

lyegző lenyomatot külön is közölnek. Ehhez a mutató-részhez tartozik a kötészeti műhelyek regisztere, továbbá egy, a kötéstechikákat külön is csoportosító index. Praktikus segédlet a kötet végén, hogy az szerzők betűrendjébe rendezett katalógushoz, az egyes könyvtárakra vonatkozóan külön is szerepelnek mutatók, ide értve a mindenütt használt ősnymtatvány nyilvántartásokra (ISTC, GW stb.) mutatók koncordanciákat.

A hosszú idő alatt, rendszeres munkával, szisztematikus, elkövetően elkészülő leírások egy kötetbe szerkesztése számos olyan hozzáadott értéket hordoz, amely az elektronikus katalógusok használatával nem elérhető információkat közöl. Értem ez alatt az egy-egy speciális szakmai területre vonatkozó mutatók alapján egyben látható csoportokat. Ezt így, adatbázist használva soha sem láthatnánk.

MONOK ISTVÁN

Szóts Zoltán Oszkár, Az Országos Széchényi Könyvtár egykori első világháborús gyűjteménye, Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat, Budapest, 2014, 356 p.

Részben az aktualitás, részben a könyvtári múlt feltárása inspirálta Szóts Zoltán Oszkár könyvét, amely a nemzeti könyvtár egyik szinte teljesen ismeretlen történetű és tartalmú, ma már egységében nem létező gyűjteményrészével foglalkozik.

A több fejezetből álló munka elején a szerző röviden áttekinti az OSZK történetét 1949-ig, hogy elhelyezhesse abban a háborús korszak szervezetét és vezetését. Ismerteti az új, speciális beszerzések okozta raktározási problémákat, a férfiak harctérre vonulásának közvetett könyvtári következményét – a nők előtt is megnyíltak a szakmai munka feltételei – a háborús anyag különgyűjteményének más állományrészekkel kialakult kapcsolatát és a háború közvetlen, a működést befolyásoló, gátló körülményeit.

A második fejezet foglalkozik az első világháborús gyűjtemény történetével, amelynek ötlete, létrehozása német példa alapján, 1914 augusztusában születhetett. Gyarapítására több

módszert is alkalmazott a könyvtár: főként felkeréssel, és a kötelespéldányok átvizsgálásával, de lehetőség nyílt vételre is. A gyorsan növekvő anyagot négy nagyobb csoportra, a hivatalos, a nem hivatalos nyomtatványokra, a háborús irodalomra és a kéziratos anyagra osztották. A könyvtár akkori osztályigazgatója, Fejérfalvai László és az új gyűjtemény gondozásával megbízott Holub József tapasztalatszerzésre németországi tanulmányútra ment, azzal a szándékkal, hogy felkeressék a hasonló anyag gyűjtését folytató könyvtárakat. Az utazás egyik fontos változást jelentő következménye lett, hogy az eleinte a Levéltári Osztály kezelésében lévő gyűjteményből önálló osztályt szerveztek. A háború éveit a gyarapítás egyre nagyobb anyagi áldozatot jelentett, az irattárban megőrzött dokumentumok hitelesen tükrözik az eladósodással, a háborús gyűjtemény körüli nehézségekkel küszködő könyvtár helyzetét. 1920-ban az önállóság megszűnt, az új tételek leltárba vételét, a naplózást 1922-ben befejezték, de az anyag a harmincas évek közepéig egyben maradt a Nyomtatványi Osztályon, kivéve a kéziratosokat. A Nyomtatványi Osztály szerkezeti átalakulása következtében azonban az egykori háborús gyűjtemény is több részre szakadt.

A könyv harmadik részében az Országos Széchényi Könyvtárban található első világháborús katonai tábori újságok bemutatására kerül sor. Az első világháborús tábori lapok nagy része történettudományi szempontból a mai napig feltáratlan. Ennek ellenére az Országos Széchényi Könyvtár azon törekvése, munkálkodása, hogy a háborús dokumentumok mindenféle típusát – köztük a katonai lapokat – gyűjtse és naplózza, mai szemmel is jelentős és értékes, mert ezáltal vált lehetővé, hogy ma ismerhetjük és kutathatjuk ezeket. A korabeli dokumentumokat olvasva hű képet kapunk a lapgyűjtemény létrehozásának terveiről, kialakulásáról, gyarapodásáról, de az egyes újságok indulásáról, keletkezési körülményeiről is. Nagyon érdekes ezeket a levélváltásokat olvasni és ez által is bepillantást nyerni a könyvtár beszerzési tevékenységébe, látni teljességre törekvő erőfeszítéseit. A szerző ennek az időszaknak idáig kevésbé vagy egyáltalán fel nem tárt anyagá-

nak, a katonai tábori újságoknak ilyen irányú ismeretetésével tovább emeli kötetének értékét.

A kötet utolsó, nagyobbik része egy 1491 tételből álló bibliográfiát, a háborús gyűjtemény törzanyagába került, magyar nyelvű, 1914–1918 között megjelent műveket tartalmazza. A bibliográfia első része a lapok címének betűrendjében 74 időszaki kiadványt, a továbbiakban folyamatos tételszámokkal a monografikus kiadványok szerzői betűrendes tételeit tartalmazza. Külön érdeme Szóts Zoltán Oszkárnak, hogy közzétette ezt a hiányt pótló történeti szakkibibliográfiát, amely a háborús gyűjteménynek jelentős, érdeklődésre számot tartó anyagát a mai használat szerinti bibliográfia formájában tartalmazza, az Országos Széchényi Könyvtár jelzeteit az egyes tételek végén feltüntetve, ezáltal azokat könnyen visszakereshetővé téve. A bibliográfiát rövidítések jegyzéke egészíti ki.

A kötetet irodalomjegyzék zárja. A függékben négy korabeli eredeti dokumentum másolatával szemlélteti a szerző, hogy a könyvtár a legkülönbözőbb nem hagyományos háborús kiadványokat, dokumentumokat hogyan gyűjtötte.

Az egykori háborús gyűjtemény anyagai az Országos Széchényi Könyvtárban hozzáférhetőek, kutathatók. Szóts Zoltán Oszkár eddigi kutató munkájának eredményeként könyvében a több mint 170 ezer dokumentumból álló egykori háborús különgyűjtemény egy részét tárta elénk. Reméljük, hogy folytatódik a gyűjtemény teljes körű feldolgozása. Ez a hiánypótló, nagyszerű kiadvány pedig egyik kiinduló pontja lesz és segítségére szolgál az első világháború, vagy a huszadik század korszakát kutatók, történészek, bibliográfusok, akár az Országos Széchényi Könyvtár története, tevékenysége iránt érdeklődők számára.

NEMES ERZSÉBET

Illik Péter, A Mohács-kód, A csatavesztés a magyar köztudatban, Budapest, Unicus Műhely, 2015.

A fiatal történész új monográfiáját nehéz lenne hirtelen és pontosan meghatározni. Talán a legközelebb álló definíció a következő lenne: a Mohács-értelmezések sokszínűségének, a ma-

gyar közgondolkodásra máig ható mítosznak és kultusznak egy igazán egyedi hangú vizsgálata. Kérdézhethetnénk, hogy az eddigi recepcióvizsgálatokhoz képest lehet-e újat mondani, van-e értelme mindig és mindig elővenni a csatavesztést és a hozzá kapcsolódó elő- és utóéletét, lehetséges-e a véges mennyiségű forrásanyagot újraelemelve újabb részlettel gazdagítani a Mohács-képünket? Munkám során gyakran kerülök olyan helyzetbe, mikor az Országos Széchényi Könyvtár gazdag hungarika-anyagát bemutatva egy rendhagyó történelemórán, vagy külföldi és hazai vendégek tárlatvezetésén, illetve a múzeumok éjszakáján nekem szegezik a kérdést, hogy mi is történt valójában augusztus 29-én, közel félévezreddel ezelőtt. A prózai válasz (Szapolyai János nem ért oda, vereséget szenvedtünk, II. Lajos belefutott a Csele patakba) nyilvánvalóan nem elégíti ki a kíváncsiskodókat, mert a legtöbb látogató be akar lesni a talán sosem volt misztikum mögé, hogy egy pillantást vessen egy fantáziavilágban létező borzongató titokra: árulásra, csalásra, gyilkosságra.

Végiglapozva Illik Péter kötetét, ez a kézzel fogható Mohács-élmény két, egymástól markánsan eltérő ítélettel írható le: egyik az önsajnálát, az önértékelési zavarok, a paranoid, öszszeesküvésben megvakult hit, másik a túlélés, az önfeláldozás és a méltóságteljes emlékezés. A korszak irodalmát inkább olvasó, mint kutató könyvtáros örülne, ha Ottlik Géza – a 20. századi magyar próza legnagyobb regényében – szavai határoznák meg a mi Mohácsunkat. Ottlik szinte egyedülálló módon közelítette meg a kérdést a magyar gondolkodásban, mikor arról beszélt az *Iskola a határon* záró lapjain, hogy a legizgalmasabb élmény, a legizgalmasabb tulajdonunk a vereségeink magányos ünneplése a minket legyőzött birodalmak – egyáltalán nem fájó – távollétében.

A Mohács-mítosz természetesen nem valamelyik krónikásunk fejből pattant ki teljes feyverzetben, hanem kialakult évszázados munka eredményeként (utalok itt Péter Katalin, Tóth Zsombor munkáira). A szerző világosan fogalmazza meg a célját, bemutatni, hogy: „a mohácsi csata és körülményeinek értelmezései hogyan vannak jelen ma a magyar közgondol-

kodásban”. Amivel az eddigi kísérleteken (csak néhány példa: Barta Gábor, Benda Kálmán, Bitskey István, Öze Sándor és Romsics Ignác) túlmerészkedik: az átlagember – ha van ilyen – Mohács-képének megtalálása. Ez határozza meg a vékony kötet (irodalomjegyzékkel 114 oldal) arányait is. Ugyanis a szerző minden írott forrást a „feltételezhető átlagember szemszögéből néz, azaz hozzá viszonyítja a bemeneti és kimeneti információt”, illetve az 1950 előtti Mohácsra vonatkozó irodalom mindössze egyötöde a teljes kötetnek. A történelmi szakirodalomban megjelenő Mohács-viták egymást kronologikusan követő szakaszai (Nemeskürty könyve, a rá adott reakciók, az 1976-os kötet, az új turkológiai eredmények) kellőképpen ismertek ahhoz, hogy itt megemlítsük (Illik sem tárgyalja részletesen).

Ezután a szerző megvizsgálta a publicisztikai írások és a Mohács kapcsolatát. A vállaltan kevés példa alapján mindössze egy jól körülírható benyomása maradt az olvasónak: a csata nemzeti trauma jelképeként „segíti” a mindenkori értelmezést. Ilyen az 1954-es labdarúgó-világbajnokság döntőjéről, vagy a kettős állampolgárságról való szavazás eredménytelenségéről szóló írások, illetve a *Mandiner* blog 2014. augusztus 29-i „Szapolyai, a Törökellenes Öszszebűvés Gyurcsányja” című már-már fájdalmasan primitív aktuálpolitikai viccelődése. Illik egy mélyebb „fűrésra” is vállalkozott: a *Magyar Hírlap* 1994–2001 közötti számainak az elemzésére, abból a szemszögből, hogy milyen kontextusba került elő a mohácsi vereség. Ezekben a publicisztikai írásokban Mohács nem egy önálló történelmi szál, illetve bőségesen kifejtett példázat, hanem „díszítőelem”, vagy inkább „segédíge”, amely összefonódik Muhival, Majténnyal, Világossal, Isonzóval, Trianonnal Voronyezssel és a Corvin-közzel. Az unalmas, illetve meglepetést nem tartalmazó interpretációkból egy-egy aktuálpolitikai értelmezés (Bokros-csomag, tb-törvény) ugrik ki, amelyiket néhány évtized múlva jegyzetelni kell majd a történelem szakos hallgatóknak, mivel nem fogják érteni az utalásokat. Együtt olvasva a hét év alatt írott szövegeket, mellbevágónak tűnnek az egysíkjú, korlátolt és suta megfogalmazások,

mintha program lenne Mohács mítosztalanítása, megtisztítása a ráakódott legendáriumtól ezekkel az ostoba közhelyekkel, pedig csak az emberi lustaság és igénytelenség áll mögötte.

Ehhez hasonló elemzés következik a „Politika és Mohács” című fejezetben. Illik a magyar országgyűlésben 1990–2002 között elhangzott, „a Mohács-szimbólumhoz erősen kötődő 20 beszédet” választott ki reprezentatív mintaként a hatalmas gyűjteményből. Természetesen semmi meglepő nincs abban, hogy a politikai publicisztikához hasonlóan a politikai beszédek Mohács-képe is nyomorúságos. Egyik pillére a rossz szinonimája (a kultúra, a mezőgazdaság és így tovább Mohácsa), a másik része a nemzetnevelés (kell-e nekünk Mohács), harmadik oszlopa a nemzeti nagylét és függetlenség vége, a negyedik pedig, hogy tulajdonképpen hány Mohácsa is van (sok) a magyar népnek. Talán egy – bár nem túl meglepő – megállapítást kiemelhetünk: Mécs Imre és Donáth László kivételével jobboldali politikusok beszédeiben jelentek meg ezek a Mohács-képek.

A 2000-es évek elején a Magyar Könyvszemlében írott tanulmányomban igyekeztem összeszedni a legjellegzetesebb irodalmi alkotásokat Mohács kapcsán, némi kitekintéssel a 20. századra. Illik több olyan versre (Vértesy Gyula, Herczeg Ferenc, Boross Sándor, Fekete Lajos, Oláh Gábor) hívta fel a figyelmemet az „Irodalmi motívumok a XX. században” című fejezetében, amelyek ismeretlenek voltak számomra. Elolvassva ezeket megkockáztatom azt a kijelentést, hogy talán nem méltatlanul felejtette el őket az Ady Endre 1908-as költeményét zsinórmértékül használó, irodalmat szerető közönség. Ami viszont kifejezetten tetszett, arra kevesebb betű jutott: az 1926-os évforduló kapcsán kiadott tudományos kötetek és összeesküvés-elméletek (Neusiedler Jenő) bemutatására.

A kötet súlypontja – nem titkolva – az utolsó fejezet. A recenzens némi előítéllettel vegyes tartózkodással nézte át alaposan ezt a 25 oldalt, mert nehezen tudtam elképzelni, hogy miképpen lehetne releváns módon beszélni az internetes fórumokon névtelenül zajló történelmi vitákról. „A közgondolkodás a kommentekben” című fejezet erre a kérdésre próbálja

megtalálni a választ. Úgy tűnik azonban, hogy ez a „felület” számos meglepetéssel szolgálhat a Mohács-mítosz és a Mohácsról való gondolkodás kutatóinak. Egy több mint tízéves periódust (2004–2014) vizsgál meg a szerző, ami közel 3000 hozzászólást jelent (a méretét jól mutatja, hogy kinyomtatva félezer A4-es oldal terjedelmű az elemzett szöveg). Ami különösen érdekes, hogy miképpen emésztődnek meg az új kutatási eredmények ezekben a vitákban, kik vállnak és miért idézett szerzőkké (még ha vitakoznak is egy-egy állításukkal). A szóba kerülő témák gyakorlatilag lefedik az elmúlt évszázad kutatásait (a mohácsi vereség következményei, az akciórádus-elmélet, a török harcászat, a muszlim tolerancia kérdése, a magyar politika törökösége – egy-kettőt említve). Vitát gerjesztett néhány szimbolikus tett (a Szulejmán-szobor), egy-egy szerző (Nemeskürty István, Perjés Géza), vagy egy-egy téma (az összeesküvés-elméletek) tárgyalása is. Tanulságos, hogy a legtöbbet emlegetett kutató Nemeskürty István, illetve a legtöbbet idézett forrás Szerémi György krónikája. A könyvcímek nélkül említett szerzők igen eklektikus képet mutatnak, hiszen találkozhatunk R. Várkonyi Ágnes, Káldy-Nagy Gyula, Szakály Ferenc, illetve Grandpierre Andre, Jászay Pál, Bánlaky József és Takáts Sándor neveivel is. A vitaszövegeket olvasva csak egyetérthetünk a szerzővel: nemzeti-habsburgiánus (régebben kurucos-labancos) szemléleti törésvonalon zajlott a diskurzus egy évtizeden keresztül.

Végezetül néhány kritikai megjegyzésem lenne. Nincs miért eltitkolnom: olvastam a könyv kéziratát egy évvel ezelőtt. A szerző megtisztelt azzal, hogy kikérte a véleményemet, meghallgatta a kritikáimat és a megjegyzéseimet. Volt, amit megfogadott belőle, volt, amit nem. Az egyik fontos kifogásom az volt, hogy semmi különösebb okát nem látom annak, hogy ez a könyv 2015-ben megjelenjen. Mindenképpen hasznosnak tartottam volna a további, legalább egy-két éves munkát a szövegen, a mélyebb összefüggések feltárását, s az új források bevonását, illetve azok elemzését. Gondolva például az országgyűlési felszólalások és a politikai publicisztika vizsgálatára 1867-től 1990-ig.

Oldalszámát tekintve a könyv két nagyobb ívű tanulmány szövege, ami még – méretéből adódóan – nem adhat ki egy monografikus interpretációt. A szöveg olvasását olyan dolgok nehezítik, amelyek megoldását javasoltam talvaly: a hosszabb irodalmi szövegek függelékben legyenek, a szakirodalmi betétek, a kommentek, a publicisztikai szövegek – csak ha nem elengedhetetlenül fontos, de akkor is röviden jelenjenek meg a főszövegben – a jegyzetekben szerepeljenek, kerüljük az aláhúzásokat, elég a kurzív használata kiemelésnek. Magam nem vagyok híve a szaktanulmányok táblázatokkal való elárasztásának, de ha ezzel él a szerző, akkor ezek is jobban mutatnának a kötet végén. Végezetül egy különösen (nekem) fájó példával szeretném alátámasztani a kritikám lényegét. A kötet 8. végjegyzete arról ad hírt, hogy az OSZK *Arcanum* digitális adatbázisában a Mohács keresőszóra 15 000, a mohácsi csatára több mint 1000, a mohácsi vészre több mint 2500 találatot ad. „Így jelen kötet csak mintavételre, esetenkénti mélyfúrásra vállalkozhat.” – varrja el a szálát jegyzetében a szerző. Nekem pedig az a véleményem, hogy legalább ezt a 3500 találatot végig kellett volna alaposan böngészni, hogy még árnyaltabb legyen a Mohácsról való gondolkodásunk. Így olyan gyöngyszemekre bukkanhatunk, mint a Móricz Zsigmondnak írott levél II. Lajos halálával kapcsolatban (*Kelet Népe*, 1941 – Vida Ferenc, drámarészlete, kéziratát a PIM őrizi), vagy a Tomor Pál haláláról szóló hamis legendára (Bosnyák Sándor népmese-gyűjtése). E hosszú kritika remélem azt mutatja, hogy nagyon fontosnak tartom a kérdés kutatását. Ugyanakkor bízom abban, hogy a szerző következő Mohács-könyve a mostaniban ki nem fejtett gondolatokat és eredményeket is tartalmazni fogja.

FARKAS GÁBOR FARKAS

Gálfi Emőke, A gyulafehérvári hiteleshely requisitorai (1556–1690), Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2015 (Erdélyi Tudománys Füzetek, 283) 235 p.

Üdítő dolog olyan dolgozatot kézbe venni, amelyről felületes olvasással is látszik, milyen ko-

moly munka áll mögötte. Napjainkban, amikor életünk minden pillanatában találkozunk a látásra való törekvéssel, és az azzal való megelégedéssel, különösen megnyugtató olyan munkát megismerni, amelyik nem él vissza azokkal a szavakkal, amelyeket használ, illetve azokkal, amelyek e munka kapcsán felvetődnek. Az egyik ilyen szó, a hagyomány. Ma, amikor a hagyományápolást csak szélsőségesen értékelik, megnő a szó tartalmának értéke. Ha nem magyarul használjuk a szót, hanem a Magyarországon és Erdélyben természetes latin formájában – *traditio* –, máris közelebb jutunk tágabb tartalmához, mint amelyet a mai érzelmezések megengednek. Gálfi Emőke hagyományt folytat, hagyományt ápol és hagyományt (újra)teremt.

Hagyományt folytat, abban a tekintetben, hogy szorosan kötődik az őt a történész pályán elindító módszereihez. Forrásközelség, az interpretáció szerénysége, az első olvasattól ritkán távolabbra kerülés, a teljes szakirodalom kézbe vétele, és kritikus értékelése, a tanulmány és a dokumentum együttes felmutatása, ugyanakkor a *summarius* készítésében az értelmezés felelősségének a vállalása (az egyszerűbb, *in extenso*, betűhív közlés helyett).

Hagyományt ápol, hiszen kötődik ahhoz az erdélyi történeti iskolához, amelynek kimonodott célkitűzése a módszeres és rendszeres forrásfeltáráson alapuló dokumentáció, múltunk eltulajdonításának megnehezítése. Ápolja az interdiszciplináris megközelítés gazdag hagyományát, hiszen a dolgozat éppúgy jog-, értelmiség-, írásbeliség-, intézménytörténeti, ahogy köz-, vagy közigazgatás történeti.

Hagyományt teremt – legalábbis reményeink szerint –, hiszen álpragmatikus, elbutuló világunkban a szakmatörténet nem tartozik a természetes dolgok közé. Közjegyzőink, igazgatási szakembereink a saját hagyományukból jószerevel a „csak semmi felelősségvállalást” és az „itt kell fizetni”-t ismerik. (Ahogy az egyes requisitorok életrajzát olvassuk, úgy tűnik, azért az anyagiasság nem állt nagyon távol a korai újkori elődöktől sem.) De ne legyünk igazságtalanok, hiszen a Magyar Közjegyzői Kamara éppen az utóbbi időben több könyvet adott, adatott ki, és úgy tűnik, köreikben éledőben

van a szakmatörténet iránti érdeklődés. Ez adott esetben akár egy potenciális szponzort is jelent a disszertáció kiadásához.

De lépünk közelebb Gálfi Emőke könyvéhez. A felhasznált irodalom jegyzékéből is kitűnik, hogy a magyarországi és erdélyi hiteleshelyi tevékenység értékelése az önálló Erdélyi Nagyfejedelemség megalakulása előtti időkre nézve gyakoribb téma volt a szakírók számára, és Sunkó Attila munkáinak érdeme ellenére, a kutatásra választott téma valóban nagyon időszerű. [Csak ez utóbbi munkában (Sunkó, *Levélkeresők, A gyulafehérvári káptalan és a kolozsmonostori konvent requisitorainak archontológiája a XVI–XVII. században* = *Fons*, IX(2004), 2, 277–327.) említett requisitorok számának csaknem a duplájával ismerkedhetünk most meg (22:36).] A kolozsmonostori konvent működése okmánytárat és monografikus igényű feldolgozást nyert (Jakó Zsigmond), a fejedelmi székhely szekularizált hiteleshelyének története is hasonló érdemel. Ráadásul – ahogy a mostani kötetből is jól látszik – az 1658-as tatár pusztítás ugyancsak megnehezíti Gyulafehérvár, illetve az ottani intézmények történetének megírását. Az utóbbi évtizedekben ismét módszeressé vált okmány-, és adattár kiadási tevékenységgel egy időben szükséges az elszórt adatot összegereblyézése. Gálfi Emőke ez utóbbi szempontból hallatlan hasznos munkát végzett, hiszen az általa azonosított requisitorok életrajzát úgy írta meg, hogy azoknak a falvaknak, városoknak a helytörténetírása, ahol ezeknek anyagi érdekeltségeik voltak, illetve azoknak a családoknak a históriája, akikkel rokon kapcsolatban álltak ugyancsak gazdagodott.

Jogtörténeti a dolgozat a jogi intézmények (hiteleshelyek) történetének sorába tartozik még akkor is, ha a szekularizációt követő két évtizedben ez a tevékenység háttérbe is szorult. Gálfi Emőke éppen azt mutatja meg, hogy miképpen, milyen értelemben tartozik az intézmény továbbra is – az 1556 előtti időszakban ez nem kétséges. Rokolya Gábor, a legfrissebb hiteleshely történeti kézikönyv szerzője e tekintetben bizonytalanul fogalmaz, a mostani dolgozat megjelenése után nyilván nem lesznek kétségei (*Okleveles históriák. Válogatás*

a magyar közhitelesség irataiból, 1441–1848, Szerk. és a bev. tanulmányt írta Rokolya Gábor, Budapest, 2010, Magyar Országos Közjegyzői Kamara). A szerzőnek nem is lett volna dolga folytatni azt az évtizedekkel ezelőtt elkezdődött kutatást (Tarnai Andor, Madas Edit, Szelestei Nagy László), amely a kancelláriai és a hiteleshelyi *formuláriumok* történetével foglalkozott, azonban én örültem volna (gondolom mások is), ha a források ilyen szintű áttekintése mellett erről olvashatnánk néhány bekezdésnyi szöveget. (Legalább a forráshelyzet tisztázását el lehetne végezni: éppen a fejedelmi kancelláriáé – Sárosi János *protonotariustól* – fennmaradt [Szegeď EK Ms 1636]).

Ez az imént említett forrástípus, és a hiteleshelyi tevékenység története szervesen illeszkedik a *hivatali írásbeliség történetébe*. Ennek összefoglaló jellegű megírása még várat magára. Gálfi Emőke mostani munkája módszertani szempontból is sokat segít abban, hogy közelebb lépünk a megvalósításhoz. A most kézbe vett munka azt tanúsítja, hogy a hivatali írásbeliség históriája az *értelmiség történet* egy sajátos fejezetét adja. A kötet számomra legértékesebb része ugyanis az az életrajzi enciklopédia, amelyben megismerkedhetünk a levélkeresők teljes élettörténetével: származásukkal, családi, majd személyes kapcsolati rendszerükkel, anyagi állapotaikkal, ennek változásaival. Az anyagi helyzetben bekövetkezett változások okaival, a vagyonszerzés módjaival (a gyanús pénzeltűnésektől a teljesen átlátható, dokumentálható birtokszerezésekig). A *helytörténeti* és *családtörténeti* műrecek – hiszen az egyes arcképek, amelyeket Gálfi Emőke élénk állít ilyennek állíthatóak – fontos adalékokat tárnak élénk a társadalmi mobilitás történetéhez éppúgy, mint arra nézve, hogy mely régiókból származnak a Gyulafehérváron tisztséget nyert hivatalnokok. Már Fejér Tamás doktori értekezésében (*Oktatási viszonyok Fogarason a XVII. században*) is feltűnt az a tény, hogy a Török Birodalom Hódoltságának nevezett részeiből Erdélybe mennek iskolába a magyar ifjak. Esze Tamás, Kathona Géza vagy Balázs Mihály kutatásaiból a hódoltsági és erdélyi unitáriusok kapcsolatairól sok mindent megtudhattunk, most látjuk azt is, hogy

a hódoltságiak számára a társadalmi és a szociális felemelkedésnek ez az útja – bizonyos korlátozottan, de – nyitva állt.

Továbbgondolva Gálfi Emőke vizsgálatának eredményeit a levélcsoportok származási helyét illetően – együttesen azokkal az utalásokkal, amelyek a fejedelmi adminisztrációban dolgozókra vonatkoznak –, nem mehetünk el szó nélkül amellett a tény mellett, hogy az „oda ki valók” (vagyis nem erdélyiek) nem kevesen voltak. Többen, mint amit az ugyancsak nem erdélyi fejedelmek személye indokolt volna.

(Csak zárójelben mondom: Mivel több friss Erdély történeti munkában is feltűnik ez a kérdés, és a magyarországi közbeszédben, szakirodalomban – nem mellesleg a román írásokban, tudományos beszédmódban is – sokszor előfordul Erdély és Magyarország állami létének különállósága, ideje lenne egy elméletibb jellegű írásban értekezni erről.)

De visszatérve Gálfi Emőke könyvének értelmiségtörténeti hozadékára említem, hogy az ő munkája mentén tovább folytatható az a gondolkodás, amelyet R. Várkonyi Ágnes a kora újkori gazdasági értelmiség kialakulása története mentén elkezdett. Ő, borbereki Alvinczi Péter generációjára tette a kezdeteket, mások (Székely Ferenc, Péter Katalin, vagy éppen e sorok írója is) utalt a 16. századi Nádasdy udvar embereire (Perneszi György, vagy a Csányiak), Debreceni Tamásra, I. Rákóczi György, Jóna István, Zrínyi György tisztartóira. Gálfi Emőke, Bárdi István életrajza arra irányítja a figyelmet, hogy a *domiductus* gazdasági ügyintézők sorából sokamarai miként kerülhettek a jogi értelmiség körébe emberek, vagyis egy olyan réteg-mobilitásra hívja fel a figyelmet, amelynek vizsgálata egyszer tovább gazdagíthatja értelmiségtörténeti szakirodalmunkat.

Ugyancsak utalok arra, hogy a példás módszertannal megírt életrajzok az erdélyi *mindennapok történetébe* (*histoire de la vie quotidienne*, *Alltagsgeschichte*) is bepillantást engednek, több tekintetben élvezhető olvasmányok.

A requisitorok vallási hovatartozásának áttekintése nem meglepő, de roppant tanulságos eredményt hozott. Divat toleranciáról, a más-ság értékeléséről beszélni, és a 20–21. századi

gondolkodást a történeti időkbe visszahelyezve sokszor történelmietlen vizsgálatokat végezni. A kora újkori toleráns minta államnak kiáltott, éppen megszülető Hollandia kapcsán, a 20. századi végi szakírók majdhogynem aktuálpolitikai kampánnyá emelték a kérdést. A kiváló holland történetíró, Nicolette Mout illő fegyvellemmel, és kellő öniróniával mutatja meg tanulmányában, hogy miként érvényesült az a híres tolerancia éppen az északi Németalföldön. Nagyjából úgy, mint ahogy Erdélyben a requisitori hivatal betöltésekor (igaz, Erdélyben a katolikusoknak nem kellett dupla adót fizetniük, ahogy egy időben a spanyol korától függetlenné vált tartományokban). Gálfi Emőke munkájának ez a fejezete szép adalék az erdélyi Fejedelemség *egyház-történetébe* is.

A kötet *intézménytörténeti* hozadéka sem hagyható szó nélkül. Annál is inkább nem, mert pontosan látható belőle az, hogy a hatalomváltások időszakában mennyire fontos egyes alapvető intézmények működésének a biztosítása (e tekintetben kötelező olvasmány kellene, hogy legyen napjaink *parvenu(e)*, a politikai állásokat betöltő személyei számára). A gyulafehérvári fejedelmi udvar története az utóbbi két évtizedben több szempontból is a szakmai közösségek látókörébe került. A mostani írásból is látható, hogy azok az intézmények, amelyek körülvették az udvart – levéltár, könyvtár, iskola, káptalan stb. – talán azért is, mert vitathatatlan hiány volt az értelmiség számát tekintve, személyzetükben mennyire azonos körre utaltak voltak. A zavar egy-egy requisitor, levéltáros, könyvtáros életrajzában nem véletlen tehát, ahogy nem világos az erdélyi intézménytörténetben a fejedelmi könyvtár, udvari iskolai könyvtár, káptalani könyvtár(?), fejedelmi levéltár, káptalani levéltár stb. szétválása. Jó példa erre Bárdi István és Samarjai Lőkös Péter személye.

Jakó Zsigmond alapos kutatásai ellenére sem mondhatjuk, hogy világos a fejedelmi könyvtár és az udvari skóla bibliotékájának egymáshoz való viszonya. Azt sem tudjuk, hogy Bethlen Gábornak, vagy I. Rákóczi Györgynek ezek mellett volt-e magánkönyvtára Gyulafehérvárt. Mit vitt el magával Brandenburi Katalin a könyvtári anyagból? Az „ország bibliothecája”

minden bizonnyal a fejedelmi könyvtár volt. De a személyre vonatkoztatott „ország bibliothecája” vajon lehetett-e a „fejedelem könyvtárosa”? Mellesleg ez utóbbi tisztet Samarjai Lőkös saját magáról nem tudom, hogy mondta volna. De általában is, az egyes, a fejedelmek körüli ügyekben eljáró hivatalnok, a személyi titkár, az udvari hivatal titkára, a könyvtáros, a levéltáros viszonya a fejedelemhez, ennek könyveihez, soha sem kutatott téma.

Egyetlen példa, ami összefügg a Gálfi Emőke dolgozatában említett személyek státusza tisztázhatatlanságával: egy, ma magántulajdonban lévő Schedel *Világkrónika* (Nürnberg, 1494) példányból kiderül, hogy azt Rákóczi Zsigmond fejedelemként 1607-ben szerezte meg (kapta ajándékba megválasztásakor?). 1656-ban Nagyenyeden Samarjai Lőkös Péter „*Georgij Rakoczi secundi sed et primi litterarum secretiarum conservator*”-ként jegyzi bele tulajdonlását „*manu propria*”. Gondolhatunk sok mindenre: a család valamelyik tagja ajándékba adta neki, valamilyen alkalomkor (magam nem látom ezt valószínűnek, szerintem nagyot nézett volna, ha például nászajándékba a fejedelemtől egy könyvet kap); ellopta, Gálfi

Emőke is említ esetet, amikor Bárdival együtt tisztázniuk kellett elszámolási ügyeket.

A példával csak vissza akarok utalni az ügyintézők, a tisztségviselők, és az udvar vezetője gyakorlati viszonyának tisztázatlanságára. Ebből következhetett már a kortársak körében is egy olyan helyzet, hogy – különösen a visszaemlékezésekben – nem a dokumentálható tisztséget tulajdonítják az illetőnek, aki példának okáért a fejedelem körül mozgott.

De távolra kerültünk Gálfi Emőke könyvétől. Az előzőekben sorra vettem, hogy azzal a halhatlan nagy, szorgalmas és pontosan, következetes módszertannal elvégzett munkával, amelynek alapján ma kézbe vehetjük a gyulafehérvári káptalan fejedelemség-kori levélkeresőinek életrajzait, magának a hiteleshelynek a történetét, számos történeti diszciplína művelőjének tett szolgálatot. A munkája jól illeszkedik egy kívülről mindenképpen tervezettnek, építkezőnek látszó erdélyi történetírásba, amelynek keretében sorra veszik az egyes fejedelemség kori intézmény történetét.

MONOK ISTVÁN